

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΟΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και έκρηκτισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των Έκτακτων στα 'Ορλωφικά (1770) και η αντίδραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών αρχών κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορικη έταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παργιβαλάν (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ενα άγνωστο έπιστόμιο και μία Ελληνική μαρτυρία για τó πέρασμα του Lemke από τη Τσαρτίτση της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΩΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόγος τρεῖς: Φλωρεντία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γύρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημνη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με την πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για εγκατάσταση τυπογραφείου στα 'Επτάνηρα ● Τ. Ε. ΣΚΑΛΒΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η έννοια της προσόδου κατά την Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862 Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ»

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.223](https://doi.org/10.12681/mnimon.223)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Α. (1982). ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862 Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ». *Μνήμων*, 8, 9-46. <https://doi.org/10.12681/mnimon.223>

ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ»¹

Ἡ περίοδος 1859-1862 καὶ 1862-1864 συγκεντρώνει χαρακτηριστικά πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὴν ὀριοθετήσουμε, νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε συνεκτικά καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς τομὴ στὴν πολιτικὴ μας ἱστορία. Ἡ χώρα πέρασε ἀπὸ ἓνα καθεστῶς μοναρχίας, μὲ αὐταρχικὲς καὶ πατερναλιστικὲς τάσεις, σ' ἓνα βασιλευμένο κοινοβουλευτικὸ καθεστῶς πού τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά του ἀποσαφηνίστηκαν ὡς τὸ 1875 μὲ ἀποκορύφωμα τὴν κρίση τῆς χρονιᾶς αὐτῆς.

Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀναπτύχθηκαν νέες πολιτικὲς δυνάμεις καὶ ἐμφανίστηκαν νέα πρόσωπα στὴν πολιτικὴ σκηνή. Ἐγκαθιδρύθηκε τὸ σύνταγμα τοῦ 1864, πού δὲν εἶναι πλέον τὸ ἀποτέλεσμα συμφωνίας ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα καὶ τὸ λαὸ ὅπως στὰ 1844, καὶ καθιερώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Κάθε ἐξουσία ἀπορρεῖ ἀπὸ τὸ ἔθνος καὶ τὰ προνόμια τοῦ στέμματος περιορίζονται. Καθιερώνεται ἡ καθολικὴ ψηφοφορία, καταργεῖται ἡ γερουσία γιατί θεωρεῖται ἀριστοκρατικὸς θεσμός, καὶ ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία συγκεντρώνεται στὴ βουλὴ καὶ τὸ βασιλιά. Κατοχυρώνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου.²

Τὸ σύνταγμα τοῦ 1864 ἴσχυσε ὡς τὰ 1911 καὶ ἄνοιξε τὴ μακρότερη περί-

1. Τὸ ὄνομα τοῦ Ρήγα Φεραίου χρησιμοποιήθηκε πολλὰς φορὲς ὡς ὀνομασία πολιτικῶν ὁργανώσεων. Στὰ 1878 ἰδρύθηκε ὁ *Δημοκρατικὸς Σύλλογος «Ρήγας»*, πού εἶχε στόχο του τὴ διάδοση τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ἰδέας τῆς βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας. (Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου «Ρήγα»*, Ἀθήνα 1878, καὶ Χαρίτων Σ. Κοριζῆς, *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ κοινωνίας στὸ 19ο αἶώνα*. Ὁ σύλλογος «Ρήγας», Ἀθήνα 1969). Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1967 ἰδρύθηκε ἡ ἀντιδικτατορικὴ σπουδαστικὴ ὁργάνωση *Ρήγας Φεραῖος*, ἡ ὁποία μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας μετεξελίχθηκε σὲ πολιτικὴ νεολαία τοῦ *ΚΚΕ ἑσωτερικοῦ*. Αὐτοὶ πού διαφώνησαν μὲ τὴν πολιτικὴ της συγκρότησαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1978 μιὰ ἄλλη ὁργάνωση μὲ τίτλο *Ε.Κ.Ο.Ν. Ρήγας Φεραῖος (Β' Πανελλαδική)*.

Μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπουσία προλόγου θὰ ἤθελα νὰ χρησιμοποιήσω τὴν πρώτη ὑποσημείωση γιὰ νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συναδέλφους πού μοῦ ἔδωσαν τὴ γνώμη τους καὶ τὴ βοήθειά τους. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Gunnar Hering, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Göttingen, πού εἶχε τὴν καλωσύνη καὶ τὴν προθυμία νὰ διαβάσει τὸ χειρόγραφο μου καὶ νὰ συζητήσει διεξοδικὰ μαζί μου τὰ προβλήματα τῆς ἐργασίας, καὶ τὸν ὑφηγητὴ Γιάννη Κολιόπουλο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

2. Ἀλέξανδρος Σβώλος, «Ἡ συνταγματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», εἰσαγωγὴ στὰ *Ἑλληνικὰ Συντάγματα 1822-1952*, Ἀθήνα «Στοχαστής» 1972, σ. 40-41. Ἐπίσης βλ. τὸ κείμενο τοῦ συντάγματος τοῦ 1864, στὸ ἴδιο, σ. 127-143.

οδο συνεχούς και αδιάκοπης λειτουργίας τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν.

Στὴν ἐποχὴ τῆς ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ χαρακτηρίστηκε ἐπανάσταση. Ὁ ὅρος παρέχει τὴ δυνατότητα πολὺπλευρης ἀπόδοσης ἑνός φαινομένου. Χρησιμοποιήθηκε ἀρχικὰ γιὰ νὰ περιγράψει τὴν πράξη τῆς ἀνατροπῆς στὶς 10 Ὀκτωβρίου, τοὺς φορεῖς τῆς ἐπανάστασης καὶ γενικότερα τὴν περίοδο πού προηγήθηκε καὶ ἀκολούθησε τὴν ἐξέγερση. Στὴν πολιτικὴ ρητορεία τῆς ἐποχῆς καὶ στὴν ἱστοριογραφία χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα οἱ ὅροι *ἐξωσεις, ἐκθρόνησις, μεταπολίτευσις* κ.ἄ. Οἱ ὅροι αὐτοὶ δὲν ἦταν πολιτικὰ οὐδέτεροι. Τὴν πολιτικὴ τους φόρτιση τὴν ἀποκαλύπτει ὁ Νικόλαος Δραγούμης, πιστὸς ὁθωνιστὴς ὁ ἴδιος: «Καὶ τὴν ἀνταρσίαν δὲ διανοήθησαν νὰ ἐξευγενίσωσι προσαγορεύσαντες αὐτὴν «μεταπολίτευσιν»».³

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου ἐπανάσταση εἶναι προβληματικὴ, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἀμφισβήτησή του ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς πού συγκεντρώνουν τὴν προσοχή τους ὄχι στὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ἀλλὰ στὶς σταθερὲς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὶς λειτουργίες πού τὰ παράγουν καὶ κυρίως στὴν ἀντίθεση καὶ τὴν παραπλήρωση ἀνάμεσα στὴν πατρωνεῖα, ὡς τρόπο κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ μέθοδο ἄσκησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ τοὺς ἀστικούς πολιτικούς θεσμοὺς πού εἶχαν εὐρωπαϊκὴ προέλευση καὶ υἱοθετήθηκαν μετὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας.⁴

Στὸ ἄρθρο μας υἱοθετοῦμε τὸν ὅρο ἐπανάσταση τόσο ἐπειδὴ καθιερώ-

3. Νικόλαος Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις*, Ἀθήνα «Ερμῆς» 1973 (α' ἐκδ. 1874), τ. Β', σ. 219.

4. Ὁ Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνικὴ κοινωνία, ὅψεις ἐπανάπτυξης*, Ἀθήνα «Ἐξάντας» 1978, σ. 36-37, γράφει: «Εἰδικότερα, ἡ μεγαλύτερη πολιτικὴ σύγκρουση στὶς τρεῖς πρώτες δεκαετίες τῆς μεταπελευθερωτικῆς περιόδου γινόταν ἀνάμεσα στὶς συγκεντρωτικὲς προσπάθειες τῆς μοναρχίας καὶ τὶς κεντρώφυνες τάσεις τῶν διαφόρων ντόπιων ὀλιγαρχικῶν πού προσπαθοῦσαν νὰ διατηρήσουν τὸ εἶδος τῆς αὐτονομίας πού ἀπολάμβαναν στὰ χρόνια τῆς ἐπανάστασης, τότε πού κυριολεκτικὰ δὲν ὑπῆρχε κεντρικὴ κυβέρνησις. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ οἱ «δημοκρατικὲς ἐπαναστάσεις» τοῦ 1843 καὶ τοῦ 1862, πού περιόρισαν τὶς ἐξουσίες τοῦ στέμματος καὶ ἐνίσχυσαν τὰ πολιτικὰ κόμματα, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν λαϊκὲς νίκες. Ἦταν ἀπλὰ καὶ μόνο προσπάθειες τῶν ντόπιων ὀλιγαρχικῶν νὰ ὑπονομεύσουν τὶς ἀπολυταρχικὲς τάσεις τῆς βαβαρικῆς μοναρχίας. Ὅπως στὴ σύγκρουση στέμματος — *ancien regime*, οἱ Ἕλληνες κοτσαμπάσηδες, ὅταν πιά συνειδητοποίησαν πὼς ἡ κρατικὴ ἐπὶ ἀξίαι ἦταν ἀναπόφευκτη, προσπάθησαν νὰ ἀντισταθμίσουν τὴν ἀπόλειαν τῆς τοπικῆς αὐτονομίας ἐλέγχοντας τὸ κράτος ἀπὸ τὰ μέσα». Βλ. ἐπίσης, Χάρης Ψωμιάδης, «The Character of the New Greek State», στὸ *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830)*, ἐκδ. IMXA, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 155· Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα «Σύγχρονα κείμενα» 1974, σ. 155, 164. Ἀντίθετα ὁ Νίκος Σβορώνος, *Ἐπισκόπησις τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα «Θεμέλιο» 1976 (β' ἐκδόση), σ. 90-96, χαρακτηρίζει τὴν πολιτικὴ κρίση τοῦ 1862 ὡς ἐπανάσταση, ὡς προσπάθεια τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν παλιὰ κάστα τῶν προκρίτων καὶ τῶν γαιοκτημόνων καὶ νὰ προσαρμόσει στὶς νέες ἀνάγκες τὰ νομικὰ καὶ πολιτικὰ πλαίσια τῆς χώρας.

ήθηκε ιστορικά όσο και γιατί υποθέτουμε πώς τὰ χαρακτηριστικά τῆς περιόδου καλύπτουν ἐπαρκῶς τὶς προϋποθέσεις χρησιμοποίησης τοῦ ὅρου.⁵

‘Ο πολιτικός σύλλογος *Ρήγας Φερραῖος* ἰδρύθηκε μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ὁθωνα, στὶς 10 Ὀκτωβρίου 1862, καὶ λειτούργησε ὡς τὴ σύγκληση τῆς ἐθνοσυνέλευσης τὸ Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου.

Τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὴ σύντομη δραστηριότητά του ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διερευνηθοῦν α) ἡ ἀνατροπὴ τῆς πρώτης δυναστείας ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐσωτερικῶν διεργασιῶν καὶ τῆς δυναμικῆς τῶν ὁμάδων ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀνατροπὴ της, στὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν καὶ τῆς νέας πολιτικῆς πραγματικότητας καὶ β) ἡ φυσιογνωμία, οἱ δυνατότητες καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἐλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

‘Ο *Ρ.Φ.*, χωρὶς βέβαια νὰ περιλαμβάνει ὁλοκληρωμένα τὴν πολὺπλευρη παρουσία τοῦ φιλελευθερισμοῦ στὴν περίοδο αὐτή, ὥστόσο συγκεντρώνει μεγάλο μέρος τῶν φιλελευθέρων καὶ γίνεται ἐστία σύγκλησης καὶ διάδοσης φιλελευθέρων ἰδεῶν. Σκοπὸς μας εἶναι νὰ παρουσιάσουμε τὸ *Ρ.Φ.* μέσα στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς τῶν παρατάξεων ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἀντιδυναστικό στρατόπεδο καὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ τους στὶς διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἐπανάστασης.

Μὲ κριτήριό τὴν πολιτικὴ τους συμπεριφορά, μπορούμε νὰ διακρίνουμε δυὸ βασικὲς ὁμάδες στὸ ἀντιοθωνικό στρατόπεδο, πρὶν τὴν ἀνατροπὴ καὶ τοὺς δυὸ πρώτους μῆνες τῆς ἐπανάστασης. Αὐτοὺς ποὺ συμβατικά ὀνομάζουμε παραδοσιακοὺς καὶ τοὺς φιλελεύθερους.

Ἡ ἀντιδιαστολὴ παραδοσιακῶν - φιλελευθέρων παρουσιάζει τὸ πρόβλημα ὅτι οἱ δυὸ ὅροι δὲν βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο.

Ἡ πρώτη ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ποὺ ἦσαν κυρίαρχη

5. Οἱ προϋποθέσεις χρησιμοποίησης τοῦ ὅρου στηρίζονται σὲ μιὰ σειρά κριτήρια, ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς προταθεῖ, καὶ μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὰ ἑξῆς: α) Ἀντικατάσταση μιᾶς ἡγετικῆς ἐλίτ ἀπὸ μιὰ ἄλλη, 2) χρησιμοποίηση βίας, 3) διαστάσεις τῆς ἀλλαγῆς, δηλαδὴ (3α) νὰ κινητοποιοῦνται ἐνρύτερες μάζες, (3β) νὰ ἀλλάζουν οἱ κανόνες τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ καὶ οἱ συνταγματικὲς ἀρχὲς καὶ (3γ) νὰ ἀσκεῖται γενικότερη ἐπίδραση στὸ σύμπλεγμα τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν σχέσεων, θεσμῶν καὶ ἀξιών, 4) προσανατολισμὸς πρὸς μιὰ νέα κοινωνικὴ δομὴ, πρὸς μιὰ νέα τάξη πραγμάτων, πρὸς ἐξισωτικὰ ἰδεώδη, 5) ἀλλαγὴ τῆς κοσμοαντίληψης, τῶν ἀξιών ποὺ ἐπιδιώκουσε τὴν ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια ζωὴ, τῆς ἀντίληψης τῆς νομιμότητος καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πολίτη. Βλ. Isaac Kramnick, «Reflections on Revolution: Definition and Explanation in Recent Scholarship», *History and Theory* 11 (1972) 26-23. ‘Ο σ. ὑποστηρίζει, καὶ εἶναι ἄλλωστε φανερό, πὼς δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μονοδιάστατα κριτήρια, ἀλλὰ ἓνας συνδυασμὸς ἀπὸ αὐτά. Οὐτε πάλι ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία ὅλων τῶν στοιχείων γιὰ νὰ ταξινομηθεῖ ἓνα φαινόμενο ὡς ἐπανάσταση. Ἄλλωστε ἡ ἔκταση ποὺ παρουσιάζει ἓνα στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσει τὴν ἑλλειψη κάποιου ἄλλου. Χωρὶς νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ στόχος τοῦ ἀρθροῦ, ἐπιδίδκει νὰ συμβάλει στὸν ἔλεγχο αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862.

πολιτική ἔλιτ στήν Ὑθωνική περίοδο. Τήν ἐποχή τῆς ἀντιδυναστικῆς πάλης ἢ παλιά διαίρεση σέ φιλοαγγλικό, φιλογαλλικό καί φιλωρωσικό κόμμα εἶχε ἐξαφανιστεῖ καί διατηροῦνταν μόνο μέ τή μορφή ἰδιαίτερων κύκλων. Τήν εἶχε διαδεχτεῖ μιὰ νέα διάταξη δυνάμεων σέ δυο παρατάξεις. Τῇ φιλοθωνικῇ καί τὴν ἀντιοθωνικῇ. Ἡ διαπίδυση ὅμως ἀνάμεσα στὰ στρατόπεδα ἦταν εὐκόλη καί τὰ ὅρια ρευστά (π.χ. Βούλγαρης, Χρηστίδης, Σίμος, Κουμουνδοῦρος).

Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδοθοῦν συνοπτικά ὅλα τὰ χαρακτηριστικά καί οἱ ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις αὐτῆς τῆς ἔλιτ. Ἡ ἀντιπαράθεσή της στοὺς φιλελευθέρους δὲν σημαίνει ὅτι ὀρισμένα μέλη της δὲν διαπνέονταν, σέ διαφορετικὸ βαθμὸ ὁ καθένας, ἀπὸ φιλελευθέρους ιδέες σέ μιὰ προηγούμενη φάση ἢ καί ἐκείνη ἀκόμα τὴν ἐποχή (π.χ. Μαυροκορδάτος, Τρικούπης κ.ἄ. τοῦ παλιοῦ φιλοαγγλικοῦ κόμματος). Ἐνα μέρος πάλι τῶν ἀντιοθωνικῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν χρησιμοποιοῦσε ἐπαναστατικὴ γλῶσσα ἐνῶ εἶχε συντηρητικὴ πολιτικὴ, ἓνα φαινόμενο χαρακτηριστικὸ τοῦ βοναπαρτισμοῦ, ποὺ εἶχε ὅμως ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ταξικὸ ὑπόβαθρο.

Ἡ ἔλιτ αὐτὴ ἀποτελοῦνταν ἢ προέρχονταν ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν προυχόντων καί τῶν κοτσαμπάσηδων, τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν τοῦ 1821, τοὺς φαναριῶτες, καί ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἀνέβηκαν κοινωνικά τὴν ἐποχή τοῦ Καποδίστρια καί τοῦ Ὑθωνα.⁶

Στήριζε τὴν οἰκονομικὴ της δύναμη στὸ συνδυασμὸ μεγάλης γεωργικῆς ἰδιοκτησίας, ἐξωγεωργικῶν κερδοσκοπικῶν δραστηριοτήτων καί τῆς χρησιμοποίησης τῆς πολιτικῆς της θέσης στὸ κράτος. Συμμετεῖχε, ἀναδεικνυόταν καί συντηροῦσε δίκτυα πολιτικῆς πελατείας. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη οἱ πολιτικὲς καί οἰκονομικὲς λειτουργίες αὐτοῦ τοῦ στρώματος, συνολικά, ταυτίζονταν σέ σημαντικὸ βαθμό.⁷

6. Στὴν περίοδο 1843-1878 τὸ 46% τῶν ὑπουργῶν ἀνῆκε σέ οἰκογένειες πολιτικῶν. Βλ. Keith Legg, *Politics in Modern Greece*, Καλιφόρνια 1959, σ. 307. Παρατίθεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Τσουκαλᾶ, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή, ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα, 1830-1922*, Ἀθήνα «Θεμέλιο» 1977, σ. 221, ὅπου καί σύντομη περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτοῦ τοῦ στρώματος.

7. Γιὰ μιὰ θεωρητικὴ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τῆς «πατρωνείας» βλ. Luigi Graziano, *Clientelismo e Sistema Politico*, Μιλάνο «Franco Angeli ed.» 1980. Ὁ σ. ἀνάλυσι τοῦ φαινομένου στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας (*società civile*) καί τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ἡ ἔρμηνεία τοῦ φαινομένου τῆς πατρωνείας στηρίζεται στὴ θεωρία τῆς ἀνταλλαγῆς ἐξατομικευμένων ὠφελημάτων καί ὑπηρεσιῶν. Τὸ πολιτικὸ σύστημα ὀρίζεται ὡς ὁ διαχωρισμός, ἢ χειραφέτηση, τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ πατρωνεία θεωρεῖται ἔλλειψη πολιτικῆς χειραφέτησης καί σύγχυση δομῶν ἀνάμεσα στὸ κράτος καί τὴν κοινωνία. Ἡ πολιτικὴ «ιδιωτικοποιεῖται», δηλ. χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἐπιμέρους ἰδιωτικῶν συμφερόντων καί σκοπῶν, καί ἡ κοινωνία «κυριαρχεῖται» ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, δηλ. θεσμοὶ διαφορετικῆς φύσης ἀπὸ τοὺς κρατικούς ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς παρατάξεις ποὺ ἐλέγχουν τὴν ἐξουσία. Αὐτὸ ἔχει ὡς

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862 κατέλαβε καθοριστικὴ θέση ἦταν ἡ πλέον ἀσταθὴς στὸ ἐπαναστατικὸ στρατόπεδο. Προτιμοῦσε μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ μὲ κατοχύρωση τῆς ἀντιπολίτευσης χωρὶς ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας ὥς τὴν τελευταία στιγμή, καὶ κατὰ τὴ διάρκειά της προσπάθησε νὰ διατηρήσει τὸ παλαιὸ συνταγματικὸ πλαίσιο καὶ τὴν ὀθωνικὴ βουλὴ καὶ γερουσία. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ τῆς πρωτεύουσας στὴν ἐξέγερση καὶ ἡ ἀντίσταση τῶν φιλελευθέρων δὲν τῆς ἐπέτρεψαν νὰ πραγματοποιήσει τοὺς σκοποὺς της.⁸ Κατόρθωσε ὅμως νὰ ἀναλάβει τὴν κυβέρνησις καὶ νὰ ἐλέγξει βασικοὺς μοχλοὺς τῆς ἐξουσίας. Ἐτσι ἡ σύγκρουσις ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευσις. Ἡ ἀρχικὴ συσπείρωσή της στὸ πρόσωπο τῶν Δ. Βούλγαρη καὶ Μπ. Ρούφου, ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες ἐμφάνισε ρήγματα ποὺ ὁδήγησαν σὲ μιὰ νέα διάσπασις καὶ ἀνακατανομὴ τοῦ συνόλου τοῦ πολιτικοῦ σώματος στὶς παρατάξεις τῶν *ὄρειων* καὶ τῶν *πεδινῶν*.⁹ Ἐτσι ἡ ἐκκρεμοῦσα σύγκρουσις ἔχασε τὴ σημασίαν καὶ τὸ χαρακτῆρα της καὶ ἀπορροφήθηκε στὴ νέα διαμάχη.

Οἱ φιλελευθεροὶ ἐμφανίστηκαν στὴν πολιτικὴ σκηνὴ στὰ 1859-1862 καὶ ὀνομάστηκαν *νεολαία*. Τὰ χαρακτηριστικὰ της ποὺ τῆς δίνουν τὴ συλλογικὴ ταυτότητα ἐνὸς πολιτικοῦ ρεύματος ἀναφέρονται κυρίως στὶς ἰδέες, τὴν κριτικὴ της, τὴν πολιτικὴ δράσις της. Ὁ ὅρος ὅμως *νεολαία* ἀποδίδει

ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορεῖ ἡ δύναμις ἐπιβολῆς (*potere*) νὰ νομιμοποιηθεῖ (*legitimazione*) σὲ ἀναγνωρισμένη ἐξουσία (*autorità*) καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ὀργανωμένη ἀντιπολίτευσις ἀρχῶν. Ὁ σ. κάνει τὴ διάκρισις ἀνάμεσα στὸν τύπο τῆς πατρωνείας ποὺ ἐξασκεῖται ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς παράγοντες μὲ «κοινωνικὴ ἐπιρροή» καὶ στὶς περισσότερες σύγχρονες μορφές της ποὺ ἐξασκοῦνται ἀπὸ τὰ σύγχρονα ὀργανωμένα γραφειοκρατικὰ κόμματα. Ὁ τόμος συμπληρώνεται μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ φαινομένου στὴν ἱστορίαν τῆς Ἰταλίας, μετὰ τὴν ἑνωσιν, καὶ μὲ μιὰ ἐρευνά γιὰ τὶς σύγχρονες μορφές καὶ διαστάσεις τοῦ φαινομένου σὲ μιὰ πόλιν τοῦ ἰταλικοῦ νότου. Πρβλ. ἐπίσης Κ. Τσουκαλᾶς, «Γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα», καὶ Ν. Μουζέλης, «Ταξικὴ δομὴ καὶ σύστημα πολιτικῆς πελατείας: ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας», στὸ *Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα «Ἐξάντας» 1977, σ. 73-150.

8. Γενναῖος Κολοκοτρώνης, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐπιμέλεια Ἑμμ. Πρωτοψάλτη, Ἀθήνα 1955, σ. 123. Ὁ Παῦλος Καρολίδης, *Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ 1821 μέχρι 1921*, Ἀθήνα 1922-1929, τ. ΣΤ', σ. 333, 367 γράφει ὅτι τὴ νύχτᾳ τῆς μεταπολίτευσης συγκρούστηκε ὁ Βούλγαρης μὲ τὸ Σαρίπολο στὸ ζήτημα ἂν μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς δυναστείας θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ ἡ βουλὴ καὶ ἡ γερουσία, ἢ ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθοῦν καὶ νὰ συγκληθεῖ Ἐθνοσυνέλευσις. Ἡ διαφορὰ δὲν ἦταν νομοτεχνικὴ ἢ δευτερεύουσας σημασίας, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σαρίπολος, γράφοντας πολὺ ἀργότερα, θέλησε νὰ τὴν παρουσιάσει. (Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Αὐτοβιογραφικὰ ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1889, σ. 58-59). Ὁ Βούλγαρης καὶ οἱ παραδοσιακοὶ κυριαρχοῦσαν στὰ σώματα αὐτά, ἐνῶ τοὺς ἦταν ἀδελφες οἱ περιπέτειες ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ὁδηγήσει ἡ ἐθνοσυνέλευσις.

9. Πάνος Κορωναῖος, *Ἐλεγχος τῶν δημοσιευθέντων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἐγγράφων*, Ἀθήνα 1863, σ. 6.

περισσότερο τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς βιολογικῆς κατηγορίας παρὰ μιᾶς πολιτικῆς τάσης. Ἄν καὶ τὰ ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας ἐπικρατοῦσαν ἀριθμητικά, συμμετείχαν σ' αὐτήν, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια ποὺ ἐκθέσαμε, καὶ μάλιστα μὲ σημαντικὴ δράση καὶ ἐπιρροή, ἄνδρες ὥριμης ἡλικίας, ὅπως οἱ Πάνος Κορωναῖος 53 ἐτῶν, Διομήδης Κυριακός, 51, Ἀναστάσιος Γούδας, 46, Νικόλαος Σαρίπολος, 45, Ἀνδρέας Ρηγόπουλος, 41, Δημήτριος Σαράβας, 40, καὶ ἄλλοι. Τὰ μέλη τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ ρεύματος προέρχονταν ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ πανεπιστημίου, ἦταν καθηγητὲς καὶ φοιτητὲς, ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη, δικαστικοὶ καὶ δικηγόροι, τὸ στρατό, κατώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοί, καὶ τὴ δημοσιοῦπαλληλία.¹⁰

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς καταγωγῆς τὰ περισσότερα μέλη αὐτῆς τῆς ὁμάδας, αὐτοὶ ποὺ πρωτοστάτησαν στοὺς στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς συνωμοτικούς κύκλους, ἦταν γόνοι οἰκογενειῶν ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἐλίτ τῆς ἐξουσίας τὴν προηγούμενη περίοδο, ἂν καὶ εἰσέρρευσαν νέα στοιχεῖα ἀπὸ χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, κυρίως φοιτητὲς. Τὸ στοιχεῖο ποὺ τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν εἶναι κυρίως ἡ συνείδηση. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες ποὺ ἡ διαφορὰ πατεράδων καὶ γιῶν εἶναι διαφορὰ ἡλικίας, στοὺς διανοούμενους, ποὺ ἡ παιδεία τοὺς ἀνοίγει νέους ὀρίζοντες καὶ νέες δυνατότητες σκέψης, ἡ διαφορὰ μὲ τοὺς γονεῖς τοὺς ξεαρτᾶται ἀπὸ τὶς ιδέες ποὺ ἐνστερνίζονται καὶ τὴ συνείδηση ποὺ ἀποκτοῦν, καὶ ἀνάλογα μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ διαφορετικὴ κοινωνικὴ ἔνταξη. Ἀλλωστε μέσω τῆς παιδείας ἐξομοιώνονται μὲ τὸν κυρίαρχο ἰδεολογικὸ τύπο ἀκόμη καὶ στρώματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ μὴ ἀστικό χῶρο.

Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ πανεπιστημίου στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862 ὁ Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, ὑπουργὸς Παιδείας μετὰ τὶς 10 Ὀκτωβρίου, ἔγραφε: «Τὸ Πανεπιστήμιον δὲν διέδωκε μόνον τὰ γράμματα εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ καὶ ἀνέθρεψε πολιτικῶς τὴν ἐλληνικὴν νεολαίαν καὶ ἐστέναξε εἰς τὰς καρδίας αὐτῆς τὸ αἶσθημα τῆς ἀντιστάσεως πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς εὐνομίας. Μετὰ εἰκοσιπενταετηρίδα δὲ τὸ Πανεπιστήμιον τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἔθνους ἐπιμελούμενον παρήγαγε τὴν ἐπανάστασιν».¹¹

Ἐντονη, σ' ὅλες τὶς φάσεις τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ ἀγώνα καὶ στίς ἐξε-

10. Ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Α. Ρηγόπουλος», *Τὸ Βῆμα* 30.3.1979, σημειώνει ὅτι «αὐτὴ ἡ ὁμητικὴ γενιὰ τοῦ 1860 φαίνεται νὰ παρουσιάζει κάποια ἐνότητα, νὰ ἀκολουθεῖ μιὰ γραμμὴ, ἡ ὁποία ἔστω καὶ ἂν θεωρηθεῖ συνισταμένη διαφόρων τάσεων, ὀδηγεῖ σὲ ἓνα ἀρκετὰ συγκεκριμένο στοιχεῖο».

11. *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*, 25.10.1862. Γιὰ τὸν πολιτικὸ ρόλο τοῦ Πανεπιστημίου βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. II', Ἀθήνα «Ἐκδοτικὴ» 1977, σ. 462-465 καὶ 479-482. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν πολιτικὸ ρόλο ὧσων σπούδασαν στὴν Εὐρώπῃ περιέχονται στὸ ἄρθρο τοῦ Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, «Οἱ Ἑλληνες φοιτητὲς στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια καὶ ἡ παρουσία τους στὴν πανεπιστη-

γέρσεις τοῦ Μαρτίου καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1862, ἦταν ἡ παρουσία τῶν στρατιωτικῶν, κυρίως τῶν κατώτερων. Σύμφωνα μὲ τὸ Γενναῖο Κολοκοτρώνη, στρατηγὸ καὶ τελευταῖο ὀθωνικὸ πρωθυπουργό, ἡ δυσαρέσκεια τοῦ στρατοῦ εἶχε κυρίως τὴν αἰτία τῆς σὲ ζητήματα ἐπαγγελματικῆς ἐξέλιξης. Οἱ ἀνώτατες θέσεις εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ ἀξιωματικούς ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση χωρὶς ἐπαγγελματικὲς ἱκανότητες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐμποδίζεται ἡ ἐξέλιξη τῶν νεωτέρων καὶ ἱκανωτέρων συναδέλφων τους. Μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους προβιβασμούς οἱ ἀξιωματικοὶ ἦταν διπλάσιοι τῶν ἀναγκῶν τῶν τεχνικῶν ὀπλων, γιὰ τὰ ὁποῖα προορίζονταν, μὲ ἀποτέλεσμα πολλοὶ νὰ τοποθετοῦνται στὸ πεζικὸ ὅπου ἐμπόδιζαν τὴν ἐξέλιξη τῶν συναδέλφων τους καὶ τῶν ὑπαξιωματικῶν.¹²

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ζητήματα ἐπαγγελματικοῦ χαρακτήρα, ἡ ἀποτυχία τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1854 καὶ οἱ συνέπειες ποὺ ἐπακολούθησαν ἀποκάλυψαν τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ποὺ ἀποτελοῦσε ἰδεολογία ἀλλὰ καὶ προοπτικὴ ἐπαγγελματικῆς ἐξέλιξης, καὶ τὴν πραγματικὴ πολεμικὴ προετοιμασία τῆς χώρας.¹³

Τὰ γεγονότα τοῦ 1854 εἶχαν κλονίσει ἐπίσης τὴν πειθαρχία τοῦ στρατοῦ. Ἡ χρησιμοποίησή του στὴ βία καὶ τὴ νοθεία τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1861 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεξέλεγκτη πλέον ἐμπλοκὴ του στὴν πολιτικὴ.¹⁴

Χρησιμοποιώντας τὸν ὅρο φιλελεύθεροι γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ νεολαία θέλουμε νὰ ἀποδώσουμε, ὅχι μόνο τὸ χαρακτήρα τῶν ἰδεῶν τους, ἀλλὰ καὶ τὴν παρουσία τοῦ πνεύματος τοῦ φιλελευθερισμοῦ, δηλαδὴ τὴν παρουσία καὶ τὴ συνάφεια τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων μὲ τίς ἀντίστοιχες στὴ χώρα μας.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ ριψοκίνδυνο νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ ὅρου φιλελευθερισμὸς στὰ πλαίσια ἐνὸς ἄρθρου. Ἀπετέλεσε ταυτόχρονα θεωρία καὶ κριτικὴ, πρόγραμμα καὶ μέθοδο πολιτικῆς, τρόπο διακυβέρνησης καὶ μορφὴ κρατικῆς ὀργάνωσης, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μὲ καμιὰ ἰδιαίτερη μορφή.¹⁵

μιακὴ ζωὴ τῆς νεώτερης Ἑλλάδας (1800-1850)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Παργασὸ 21 (1979) 321-346.

12. Γεν. Κολοκοτρώνης, ὁ.π., σ. 103-104.

13. Κων. Λεβίδης, «Ἡ Ἑλλάς ὑπὸ τὸν Ὀθωνα», Σκριπ 8 Ἰουνίου - 7 Ἰουλίου 1912 (μετάφραση τοῦ Ν. Λεβίδη ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, *Quelques mots sur la Grèce et l'ex - Roi Othon adressés à l'opinion publique du monde civilisé*, Βρυξέλλες 1863).

14. Λεβίδης, ὁ.π.

15. Ἡ βιβλιογραφία πάνω στὸ φιλελευθερισμὸ εἶναι τεράστια. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἐξῆς ἔργα: Benjamin Constant, *Principi di politica*, Ρώμη «Riuniti» 1970 (εἰσαγωγή - μετάφραση Umberto Cerroni)· Quido De Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo*, Μιλάνο «Feltrineli» 1977 (α' ἔκδοση Μπάρι «Laterza» 1925)· Harold Laski, *The Rise of European Liberalism*, Λονδίνο 1936· Umberto Cerroni, *Πολι-*

Οἱ ρίζες του βρίσκονται στὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴ μοναρχία γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, στὴν κριτικὴ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων, στὴν πάλη γιὰ τὴν κατοχύρωση καὶ τὴ διεύρυνση τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τὴν παγιοποίηση τῶν συνταγματικῶν κανόνων, στὴν κυριαρχία τοῦ κοινοβουλίου. Ἐνσωματώνει τὸ πνεῦμα τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὶς ἀρχές τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ρασιοναλισμοῦ, τὶς ἀρχές τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 17ου καὶ κυρίως τοῦ 18ου αἰώνα. Στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτορρύθμισης τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας μέσω τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, ἀρχὴ ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς.

Στὸ φιλελευθερισμὸ ἡ ἀστικὴ τάξη, ἰδιαίτερα τὸν περασμένο αἰώνα, βρῆκε μιὰ κοσμοαντίληψη καὶ μιὰ γλώσσα γιὰ νὰ διατυπώνει καὶ νὰ νομιμοποιεῖ τὰ αἰτήματα καὶ τὰ συμφέροντά της τόσο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀριστοκρατίας ὅσο καὶ ἀπέναντι στὸ προλεταριάτο. Δὲν ὑπῆρξε ὅμως ἓνα κλειστὸ σύστημα ἰδεῶν ἀλλὰ ἐπαναπροσδιοριζόταν συνεχῶς καὶ ἀνέπτυξε ἰδιαίτερα ἐθνικὰ χαρακτηριστικά.

Ἡ ἐλληνικὴ σκέψη γνώρισε τὸ φιλελευθερισμὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Στὴ γλώσσα τοῦ φιλελευθερισμοῦ διατυπώθηκαν τὰ αἰτήματα καὶ οἱ ἐπιδιώξεις τῆς ἐπανάστασης. Οἱ βασικὲς ἀρχές του διέπουν τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ συντάγματα καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους.¹⁶

Ἡ τελικὴ ὅμως ἐπικράτηση τῆς παραδοσιακῆς ἄρχουσας τάξης στὸν ἐσωτερικὸ ἀγώνα, ἡ ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ ὁ ἀποκλεισμός τῶν κύριων ἐμπορικῶν κέντρων ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνεξάρτητο κράτος, τὸ διεθνὲς κλίμα τῆς παλινόρθωσης, ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἐπέφεραν τὴν ἥττα τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ἡ ὀθωνικὴ ἐποχὴ κυριαρχήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀντιφιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ ἀντιδιαφωτισμοῦ ποὺ ἀγκάλιασε ὅλη τὴν κοινωνία. Στὸ κλίμα αὐτὸ συνέβαλαν ἡ ἔξαρση τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος, ἡ προβολὴ ἐνὸς ρωμαντικοῦ καὶ μυστικιστικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ καλλιέργεια μιᾶς πατερναλιστικῆς ἀντίληψης τῆς βασιλείας. Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος ἔφερε τὸν παροξυσμὸ, τὸ ξέσπασμα καὶ τὴ δραματικὴ ἥττα τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν προσανατολισμῶν αὐτῶν καὶ ἀνέτρεψε τὰ ἰδεολογικὰ θεμέλια τῆς μοναρχίας.

τικὴ Σκέψη, Ἀθήνα «Παπαζήσης», Εἰσαγωγή, τ. Α', σ. 23-96· Giuseppe Talamo (ἐπιμ. ἐκδ.), *Antologia degli scritti politici dei liberali italiani*, Μπολόνια «Il Mulino» 1962.

16. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὸ 18ο καὶ ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. συμβουλευτήκα τὴν ἀδημοσίευτη διατριβὴ τοῦ Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution: Ideological change in eighteenth and nineteenth century Greece*, Harvard Univ., Cambridge Massachusetts, 1978, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ.

Μετά τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἀρχίζει ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἀλλωστε ὁ Κριμαϊκὸς καί, μετὰ τὸ τέλος του, ἡ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1856 δημιουργοῦν τοὺς ὅρους μιᾶς οἰκονομικῆς ἀναζωογόνησης ποὺ περιλαμβάνει τὴν ἰσχυροποίηση τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, παράλληλα μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε μιὰ γενικότερη ἐφοδο τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ διαρρυθμίσει τὶς σχέσεις της μὲ τὶς παραδοσιακὲς δυνάμεις καὶ νὰ προωθήσει τὶς θέσεις της στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Χίο, στὶς παροικίες τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τοῦ Καΐρου καθὼς ἐπίσης καί, σὲ ἄλλα πλαίσια, στὰ Ἴονια νησιά.¹⁷

Οἱ κινήσεις αὐτὲς ἐγγράφονται σὲ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο ἐξελίξεων ποὺ περιλαμβάνει τοὺς πολέμους τῆς ἰταλικῆς ἐνοποίησης, τὴν πολωνικὴ ἐξέγερση τοῦ 1863, τὶς ἐθνικὲς κινήσεις στὴν Οὐγγαρία, τὴν ἐνοποίηση τῶν παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν, τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στὴ Ρωσία, τὸν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο, τὴν ἰσχυροποίηση τῆς ἀντιπολίτευσης στὴ γαλλικὴ ἐθνοσυνέλευση καὶ τὴ νίκη τῶν φιλελευθέρων στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὸ πρωσικὸ κοινοβούλιο.

Ἰδιαίτερα ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση ἔδωσε στοὺς φιλελευθέρους μιὰ ἰσχυρὴ ὥθηση προσφέροντας τὴ συναισθηματικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ἀγώνων τους καὶ δίνοντας τὸ μέτρο τῆς σύγκρισης τοῦ φιλελεύθερου Piemonte μὲ τὸ Ἑλληνικὸ βασίλειο.¹⁸

Παράλληλα ἡ ἀρθογραφία στὸν τύπο, ἡ πολιτικὴ ρητορεία, οἱ μαρτυρίες τῶν ἰδίων τῶν φιλελευθέρων καὶ οἱ κρίσεις τῶν ἀντιπάλων τους φανερώνουν τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῶν φιλελευθέρων ἀλλὰ καὶ τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1789 καὶ τοῦ 1848 στὴ διαμόρφωση τῶν ἰδεῶν τῆς γενιᾶς αὐτῆς. Ὁ Καρολίδης γράφει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ Mignet εἶχε γίνεи «*εὐαγγέλιον τῶν πολιτικολογούντων ρητόρων*» καὶ κατηγοροῦσε τὸ Σαρίπολο ὅτι εἶχε ματατρέψει τὸ βῆμα τῆς ἐθνοσυνέλευσης σὲ ἔδρα διδασκαλίας τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης.¹⁹ Ὁ Ὀδυσσεὺς Ἰάλεμος, στὸ αὐτοβιογραφικὸ ἄρθρο μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο «*Ὁ Κρόμβελ τοῦ Βίκτωρος Οὐγκὼ καὶ ἡ τὸ 1858 εἰκοσιπενταετηρὶς τοῦ Ὁθωνος*» γράφει ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἔργων τῶν Lamartine,

17. Σβορώνος, ὁ.π., σ. 94.

18. Ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, *Ἐπόμνημα περὶ Ἑλλάδος*, Ζάκυνθος 1862 σ. 22, 28 γράφει: «*Μία ἀπλὴ καὶ ταχεῖα σύγκρισις τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἰταλίαν καθιστᾷ προφανῆ τὴν ἰδέαν τοῦ κινδύνου τοῦ Ὁθωνος*». Γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐτοιμάζω μονογραφία.

19. Π. Καρολίδης, ὁ.π., σ. 71. Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἱστορίας τοῦ Μινιὲ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Γαλλικὴ ἐπανάσταση», *Τὸ Βῆμα* 4.5.79.

Lamennais, Mignet, Michelet, Luis Blanc, Mazzini, Macaulay ἔθρεψαν ἰδεολογικά τὴ γενιά του.²⁰ Ἀνάλογες μαρτυρίες ἔχουμε ἀπὸ τὸ Νικόλαο Δραγούμη ποὺ κρίνει ἀπὸ τὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο.²¹ Ἀκόμη καὶ ὁ ὁρος *σύστημα* χρησιμοποιοῦνταν μὲ τὴν ἀντιδυναστική σημασία ποὺ τοῦ ἀπέδιδαν οἱ γάλλοι δημοκρατικοὶ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Louis Philippe μετὰ τὰ 1830.²²

Τὸ ἰδεολογικὸ στερέωμα τῆς γενιᾶς τοῦ 1860 προσδιόρισε τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1862.

Ἡ ὁμάδα τῶν φιλελευθέρων εἶχε συνειδηση τῆς διαφορᾶς της ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς πολιτικὲς δυνάμεις καὶ θεωροῦσε τὴν ἐπανάσταση ἔργο της. Ἡ ἐφημερίδα *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς ἔγραφε ὅτι «Ἡ ἐπανάστασις τῆς 11ης Ὀκτωμβρίου διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν 3ης Σεπτεμβρίου. Ἐκείνη ἦτο πολιτική, εἰς ἣν ἔλαβον τὴν πρωτοβουλίαν τὰ κόμματα, ἐνῶ αὕτη εἶναι κοινωνικὴ εἰς ἣν ἔλαβεν τὴν πρωτοβουλίαν ὁ λαὸς διὰ τῶν δύο κυρίων ὀργάνων τῆς ζωῆς καὶ τῆς διανοίας του, τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς νεολαίας».²³

Οἱ φιλελεύθεροι ἀποτέλεσαν κυρίως τὴν ἐξωκοινοβουλευτικὴ ἀντιπολίτευση, τὸ φορέα τῶν λαϊκῶν ἐκδηλώσεων, τῶν στρατιωτικῶν συνωμοσιῶν καὶ τῶν ἐξεγέρσεων τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1862. Δὲν δίσταζαν νὰ θέτουν ἀνοιχτὰ τὸ στόχο τῆς ἐκθρόνισης.²⁴ Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν γιὰ τὰ ἄτομα ποὺ κατηγορήθηκαν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὶς διαδηλώσεις τοῦ Μαΐου - Ἰουνίου 1859 καὶ στὴ συνωμοσίᾳ τοῦ Μαΐου τοῦ

20. Ὁδυσσεὺς Ἰάλεμος, «Ὁ Κρόμβελ τοῦ Βίκτωρος Οὐγκώ καὶ ἡ τὸ 1858 εἰκοσιπενταετηρίς τοῦ Ὁθωνοῦ», *Ἡμερολόγιον Κ. Σκόκου*, 1887, σ. 120-125.

21. Ν. Δραγούμης, *Ἀναμνήσεις*, τ. Β', σ. 219.

22. Ἐκθεση τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ἰταλίας στὴν Ἀθήνα Terenzio Mamiani, 18.9.1862. Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), 793, 155. Ὁ Mamiani εἶχε ζήσει στὴ Γαλλία ὡς ἐξόριστος μετὰ τὴν ἥττα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1830 στὴν πατρίδα του.

23. *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς, 7.11.1862. *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς ἦταν ἡ ἐφημερίδα ποὺ ἐξέδιδε ὁ Ὁδ. Ἰάλεμος μαζί μὲ ἄλλους νεαροὺς διανοούμενους οἱ ὅποιοι, ἀργότερα, ἔγιναν μέλη τοῦ Ρ.Φ. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ προήλθε μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία πολυδιασπάσεων ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ ποὺ ἐξέδιδε *Τὸ Μέλλον* τῆς Πατρίδος, ἀπὸ τὶς 4.11.1859 ὡς τὴν ἀπαγόρευσὶ του στὶς 20.5.1861. Τὸν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου ἐκδόθηκαν δυὸ ἐφημερίδες μὲ τὸν ἴδιο τίτλο. Τὴ μία (φ. τῆς 20.6.1861) ἐξέδωσε ὁ Γ. Ματζούνης καὶ τὴν ἄλλη (φ. τῆς 23.6.1861) ὁ Ἀναστ. Βιτάλης. Ἐνα μῆνα ἀργότερα (6.7.1861) ἐκδόθηκε *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἑλλάδος, ὡς τὶς 6.9.1861 ποὺ ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία του μετὰ τὴ ἀπόπειρα τοῦ Ἀρ. Δόσιου ἐναντίον τῆς Ἀμαλίας. Μετὰ ἕνα χρόνο, στὶς 7.7.1862, ἐπανεκδόθηκε τὸ *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ στὶς 26.7.1862 *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐφημερίδα ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις τοῦ συλλόγου. (Στὸ ἐξῆς Μ.Α.).

24. Ἀλέξανδρος Βυζάντιος, «Ἐκθεσις τῶν ἐν Ἑλλάδι συμβάντων ἀπὸ Ἰουνίου 1862 ὕχρις Ἰουνίου 1865», ἐφημ. *Νέον Ἀστὺ* 30.1.1903.

1861 δίνουν τὴν ἐξῆς, ἐνδεικτικὴ βέβαια, εἰκόνα:

Ἀπὸ ἄποψη ἡλικίας 13 ἦσαν κάτω τῶν 20 ἐτῶν,	
21 »	20 - 25 »
8 »	26 - 30 »
7 »	31 - 35 »
καὶ 8 πάνω ἀπὸ	36 »

Ἀπὸ ἐπαγγελματικὴ ἄποψη 12 ἦσαν στρατιωτικοὶ (8 κατώτεροι καὶ 4 ἀνώτεροι ἄξιωματικοί), 3 δικηγόροι, 2 δημοσιογράφοι, 10 ὑπάλληλοι, 10 φοιτητές, 15 μαθητές, 2 κτηματίες καὶ 5 διαφόρων ἐπαγγελματῶν.²⁵

Μετὰ τὴν ἐξέγερση τῆς 10 Ὀκτωβρίου διαμορφώθηκε ἀνάμεσα στὶς δύο ὁμάδες μιὰ λεπτὴ ἰσορροπία στὴν ὁποία οἱ μηχανισμοὶ τῆς ἐξουσίας πέρασαν στὸν ἔλεγχο τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν ποὺ σχημάτισαν κυβέρνηση, ἀλλὰ οἱ φιλελευθεροὶ ἐπέβαλαν τὶς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὶς θεσμικὲς ἀλλαγές καὶ κράτησαν τὸ βασικὸ δικαίωμα νὰ ὀργανώσουν τὴν ἐθνοφυλακὴ.²⁶ Ὁ Δεληγιώργης γράφει ὅτι ἦταν ἀνυποχώρητος στὸ αἷτημα αὐτό. «Τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ φύλαξις ἔπρεπε νὰ εἶναι μέχρις ἀποπερατώσεως αὐτῆς ἐμπιστευμένη εἰς τοὺς ἐργασθέντας καὶ κινήσαντες αὐτήν, διότι μύριοι κίνδυνοι τὴν ἠπειλοῦν· ὁ ξένος χρυσός, ἡ ξένη πολιτικὴ, τὰ ἐντόπια συμφέροντα».²⁷

Ἡ ἐθνοφυλακὴ στάθηκε ἔρεισμα τῶν φιλελευθέρων. Ἡ συγκρότησὴ τῆς ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ αἰτήματα τῆς ἀντιπολίτευσης. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Ὅθωνα θεωρήθηκε σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς πτώσης του.²⁸

Τὸ αἷτημα τῆς ἐθνοφυλακῆς ἀποτελοῦσε τὸ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμό καὶ τὸ φιλελευθερισμό. Τὸ ἐθνικὸ ζήτημα συγκεκριμενοποιοῦνταν σὲ μιὰ διεκδίκηση στὰ πλαίσια τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ταυτόχρονα ἡ ἐθνοφυλακὴ, ὡς ἐξοπλισμὸς τοῦ ἔθνους, θεωροῦνταν ἐγγύηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὶς αὐθαιρέσεις τῆς μοναρχίας.

Ἡ δημιουργία τῆς, τὴν ἐπομένη τῆς ἐπανάστασης, ἀπὸ τοὺς πολίτες ποὺ πῆραν μέρος σ' αὐτήν, ἀποτελοῦσε θεσμὸ μὲ ἐπαναστατικὴ προέλευση καὶ λαϊκὴ συγκρότηση, μὲ καθῆκον τὴν περιφρούρηση τῆς ἐπανάστασης καὶ τὴν τήρηση τῆς δημόσιας τάξης. Ἡ ὀργάνωσή τῆς ἦταν δημοκρα-

25. Δικαστικὰ βουλεύματα 328 (σκιαδικὰ) καὶ 768 (συνωμοσία 1861), Γ.Α.Κ., Ἄρχειο Βλαχογιάννη, κυτίο 48.

26. Π. Καρολίδης, ὁ.π., σ. 333, 367· Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, *Πολιτικὰ ἡμερολόγια. Πολιτικαὶ σημειώσεις. Πολιτικαὶ Ἐπιστολαί. Μέρος πρῶτον, 1859-1862*, Ἀθήνα 1896, σ. 74, 76.

27. Ἐπ. Δεληγιώργης, ὁ.π. 223.

28. Ἀπόψεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴ συνεδρίαση τοῦ *Ρήγα Φερραίου* γιὰ τὴν παραίτηση τοῦ Κορωναίου ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τῆς Ἐθνοφυλακῆς, *Μ.Α.*, 16.12.1862.

τική. Τοὺς ἀξιωματικούς καὶ τοὺς ὑπαξιωματικούς τοὺς ἐξέλεγαν οἱ πολίτες.²⁹

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐπομένως ἡ ἐθνοφυλακὴ ἀποτελοῦσε ἀντίπαλο τῆς κυβέρνησης. Ὁ Πάνος Κορωνάιος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς, ἀναφέρει ὅτι ἡ κυβέρνηση προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐμποδίσει τὴ σύστασή της. Ἐφερνε ἀντιρρήσεις στὸν κανονισμό της καὶ δὲν τῆς χορηγοῦσε ὄπλα καὶ ἄλλο στρατιωτικὸ ὕλικό. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ἔγινε χάρις στὴ βοήθεια τῶν κατοίκων τῆς πρωτεύουσας καὶ στὰ ὄπλα ποὺ πρόσφεραν οἱ ὁμογενεῖς.³⁰

Τὸ Δεκέμβριο ἡ κυβέρνηση ἀνάγκασε τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἐθνοφυλακῆς σὲ παραίτηση καὶ κατάργησε τὴ θέση του. Στὴ σύγκρουση *πεδινῶν* - *ὄρεινῶν* τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1863 ἡ ἐθνοφυλακὴ ἔμεινε οὐδέτερη καὶ ἀργότερα ὑποστήριξε τοὺς ὀρεινοὺς. Ἡ ἐθνοφυλακὴ δὲν μπόρεσε νὰ παίξει ἐνεργὸ πολιτικὸ ρόλο. Τῆς ἔλειπε μιὰ ἐναλλακτικὴ πολιτικὴ προοπτικὴ. Οἱ φιλελεύθεροι δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποτελέσουν μιὰ ἡγεσία μὲ συγκεκριμένη πολιτικὴ κατεύθυνση, καὶ νὰ χρησιμοποιήσουν τὶς δυνατότητές της. Ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα φιλελευθέρων καὶ ἐθνοφυλακῆς δὲν διασταυρώθηκε παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ συμμετεῖχαν ταυτόχρονα καὶ στοὺς δύο σχηματισμούς.

Ἡ ἐπανάσταση εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδιοργάνωσης τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ λύση ἦταν ἀλληλένδετη μὲ τὴν ἀντίληψη ποὺ εἶχε κάθε ὁμάδα γιὰ τὴν ἐπανάσταση.

Τὴν ἐπομένη τῆς ἐξέγερσης, στίς 12 Ὀκτωβρίου, ὁ ἀρχηγὸς τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης Δημήτριος Βούλγαρης δήλωσε μπροστὰ σὲ λαϊκὴ συγκέντρωση ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶχε ἤδη λήξει καὶ ὅτι ἐγκαθιδρύθηκε νέα τάξη πραγμάτων. Καλοῦσε τὸ λαὸ νὰ καταθέσει τὰ ὄπλα γιατί ἡ ἀποστολὴ του εἶχε λήξει.³¹

Ἀντίθετα οἱ φιλελεύθεροι πίστευαν πὼς ἡ ἐπανάσταση, ὄχι μόνο δὲν

29. Διαφορετικὴ ἦταν ἡ κατάσταση στὴ Δυτικὴ Στερεά. Ἐκεῖ ἔλεγε τὴν κατάσταση ὁ Θεωδώρακις Γρίβας. Βρισκόταν σὲ ἀντίθεση τόσο μὲ τὴν κυβέρνηση ὅσο καὶ μὲ τὶς διοικητικὲς ἐπιτροπὲς τῶν πόλεων. Ζητοῦσε νὰ συγκροτηθεῖ ἡ ἐθνοφυλακὴ μόνο ἀπὸ τοὺς εὐπορωτέρους καὶ νὰ ἐγκρίνει ὁ ἴδιος τοὺς ἀξιωματικούς της.

30. Π. Κορωνάιος, ὁ.π., σ.8, ἐφημ. *Ἐθνοφύλαξ*, 26.11.1862. Ἐκθεση γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ τὴ δράση τῆς ἐθνοφυλακῆς ἔκανε ὁ Θερασύβουλος Ζαΐμης στὴν κθ' συνεδρίαση τῆς συνέλευσης (21.1.1863). Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ. Βοβολίνη, *Μέγα Ἑλληνικὸ Βιογραφικὸ Λεξικό*, τ. Δ', Ἀθήνα 1961, σ. 85.

31. Μ.Α., ἔκτακτο παράρτημα 13.10.1862. Ὁ Βούλγαρης εἶπε: «Αἱ εὐχαὶ καὶ οἱ πόθοι τοῦ ἔθνους ἐξεπληρώθησαν, ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία ἀνέστη! Λαὸς καὶ Στρατὸς εἰς ἐν ἐνωθέντες ἐν μιᾷ στιγμῇ ἀνεδείχθησαν ἄξιοι τοῦ μεγάλου μέλλοντός των. Ἡ πρόφῃ καθεστῶσα τάξις ἔπαισεν ἀνεπιστρεπτί, καὶ νέα τάξις διεδέχθη αὐτήν (...) καθήκον ἔχομεν ὅσον τάχος νὰ συγκαλέσωμεν Ἑθνικὴν Συνέλευσιν, διὰ νὰ σκεφθῇ περὶ τῆς νέας Συνταγματικῆς Μοναρχίας. Ἡ Πατρίς σᾶς ἔδωκεν τὰ ὄπλα πρὸς ἀνάγκησιν τῶν δικαίων σας· λοιπὸν δὲν εἶναι πλέον ἀνάγκη νὰ φέρετε αὐτὰ εἰς χεῖρας, θὰ κάμετε χρῆσιν αὐτῶν, τότε

εἶχε λήξει, ἀλλὰ ἀντίθετα βρισκόταν στὴν ἀρχὴ τῆς καὶ ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ μόνο στὶς θεσμικὲς ἀλλαγές, ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς λειτουργίες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπόβαθρο τοῦ πολιτεύματος.

Ἡ δυνατότητα ὅμως νὰ πραγματοποιήσουν τὶς ἀντιλήψεις τοὺς ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τὴ δύναμη ποὺ θὰ συγκέντρωναν στὴν ἐθνοσυνέλευση. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ ἀποφάσισαν νὰ ἱδρῦσουν τὸν πολιτικὸν σύλλογον *Ρήγα Φερραῖο*.

Ὁ σύλλογος, στὴ διακήρυξή του στὶς 10.11.1862, ὑποστήριζε ὅτι «ἡ ἐπανάστασις δὲν ἐτελείωσε διότι σκοπὸς αὐτῆς τελικὸς δὲν ἦτο ἡ ἐκθρόνησις τοῦ Ὁθωνοῦ μόνη, ἀλλ' ἡ ἀνάπλασις τῆς κοινωνίας καὶ ἡ θεμελίωσις νέας πολιτικῆς τάξεως (. . .) Ἡ Ἐθνοσυνέλευσις προωρισμένη νὰ γίνῃ ἡ ἐστία τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος τοῦ ἔθνους πρὸς ἀνάπλασιν καὶ ἀναδιοργάνωσιν αὐτοῦ, πρέπει νὰ συγκεντρῶνῃ ἀγνὰς καὶ ἀμολύντους τὰς ἐθνικὰς ἰδέας δι' ἀποστολῆς ἀντιπροσώπων ἀναμφισβητήτου ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας.»³²

Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς ὑποστήριζε πῶς «Ἄν τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα (ἐνν. τὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ νεολαία) δὲν εἰσέλθωσιν εἰς τὴν ἐθνοσυνέλευσιν, ἡ ἐπανάστασις θὰ ἀποτύχῃ, θὰ καθαιρεθῇ τοῦ Ὁθωνοῦ ἡ δυναστεία, ἀλλὰ δὲν θὰ ἀναμορφωθῇ ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία, θὰ ἀλλάξωμεν αὐθέντην τὸν ὅποιον μᾶς ἐπέβαλον οἱ ξένοι». Οἱ φιλελεύθεροὶ ἀντιπρόσωποι, «θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἐν αὐτῇ καὶ τὴν κοινωνικὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐθνικὴν ἀναμόρφωσιν».³³

Παράλληλα μὲ τὸ *Ρήγα Φερραῖο* τὴν ἴδια ἐποχὴ δημιουργήθηκαν καὶ ἄλλοι σύλλογοι, ἀλλὰ μὲ πολὺ μικρὴ ἀπήχηση καὶ δραστηριότητα. Ἦσαν οἱ σύλλογοι *Ἐθνικὸν Φρόνημα* μὲ πρόεδρο τὸν Ἀναστάσιο Γούδα³⁴, *Κοινὴ Γνώμη* καὶ *Ἑλληνικὸς Σύλλογος Ἱερὸς Ἀγὼν* μὲ πρόεδρο τὸν Κων. Κανάρη καὶ προσωρινὸ γραμματέα τὸ Σοφοκλῆ Καρύδη. Ὁ *Ἱερὸς Ἀγὼν* ἐμφανίστηκε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1863. Ἐνα μῆνα ἀργότερα ὁ πρόεδρός του ἀκολούθησε τοὺς ὀρεινοὺς καὶ ὁ γραμματέας, ποὺ ὑπῆρξε καὶ μέλος τοῦ *Ρ.Φ.*, τοὺς πεδινούς.³⁵ Ὁ σύλλογος ὅμως ποὺ συγκέντρωσε τοὺς περισσότερους φιλελεύθερους, «τὸ ἄνθος τῆς ἐπαναστατικῆς νεολαίας»³⁶ καὶ ἔδειξε τὴ μεγαλύτερη δραστηριότητα ἦταν ὁ *Ρήγας Φερραῖος*.

Ἰδρύθηκε τὸ τρίτο δεκαήμερον τοῦ Ὀκτωβρίου. Στὸ πρῶτον ἄρθρον τοῦ

μόνον, ὅταν ἡ Πατρίς λάβῃ ἀνάγκην, ὅταν, λέγομεν, ἡγήσῃ ἡ σάλπιγξ, πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Πατρίδος».

32. *Μ.Α.*, 10.11.1862.

33. *Μ.Α.*, 7.11.1862.

34. *Ἐθνοφύλαξ*, 12.11.1862.

35. *Ἐθνοφύλαξ*, 3.1.1863.

36. Ἀλ. Βυζάντιος, *Νέον Ἀστὺ*, 31.1.1903.

καταστατικοῦ του ὁρίζεται ὡς σκοπός του νὰ παρακολουθεῖ τὰς διαφόρους τῆς ἐπαναστάσεως φάσεις καὶ νὰ ἐπενεργεῖ «ὅσον τὸ ἐπ' αὐτῷ εἷς τε τὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν κοινὴν γνώμην».³⁷

Στὴν ἰδρυτικὴ του διακήρυξη τονίζεται ὅτι ἡ ἀνάγκη ποὺ γέννησε τὸ *Ρ.Φ.* εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καὶ τοὺς ὑπονομευτές της, καὶ ἡ πραγματοποίηση τῶν ἀρχῶν της. Θεωροῦσε πῶς ἂν τὸ καθήκον αὐτὸ ἦταν αὐτονόητο γιὰ κάθε πολίτη, ἦταν ἐπιβεβλημένο σὲ ὅσους ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας.³⁸

Ὁ σύλλογος ἐπεδίωκε ἐπίσης νὰ ἀποδείξει μὲ τὴ δραστηριότητά του ὅτι οἱ ἀρχές τῆς ἐπανάστασης δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιοριστοῦν στὴν ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθοῦν στὴν ἀναδιοργάνωση τῶν θεσμῶν καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Στὸ ζήτημα τῆς στάσης τοῦ συλλόγου ἀπέναντι στὴν κυβέρνησις διαμορφώθηκαν τρεῖς τάσεις. Ἡ πρώτη ὑποστήριζε πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἐπειδὴ ἡ σύνθεσή της δὲν ἐξέφραζε τὴν ἐπανάσταση. Ἡ δεύτερη ὅτι ὁ σύλλογος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν καθημερινὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ νὰ συζητᾷ τὶς συνταγματικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχές ποὺ θὰ καθιέρωνε ἡ ἐθνοσυνέλευσις. Ἡ τρίτη, ποὺ ἐπικράτησε, ὑποστήριζε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δώσουν κριτικὴ ὑποστήριξη στὴν κυβέρνησις, ὡς τὶς ἐκλογές γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευσις, ἐφ' ὅσον δὲν ἐκτρέπεται τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν.³⁹ Ὁ σύλλογος ἦταν ἀποφασιστικὰ ἀντίθετος μὲ ὅλους ὅσους προσπαθοῦσαν νὰ πετύχουν προσωπικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν κυβέρνησις καθὼς καὶ μὲ ἐκείνους ποὺ γιὰ παρόμοιους λόγους ἐπιζητοῦσαν κυβερνητικὲς ἀλλαγές. Φοβόταν ἐνδεχόμενη ἀποσταθεροποίηση ποὺ θὰ ἀνέκοπτε ἢ θὰ καθυστεροῦσε τὴν πορεία πρὸς τὴν ἐθνοσυνέλευσις.

Παράλληλα θεωροῦσε πῶς θὰ ἦταν ἀνεπαρκεῖς οἱ συνταγματικοὶ θεσμοὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε μιὰ εὐρύτερη φιλελεύθερη κουλτούρα. Ἄν δηλαδή δὲν λειτουργοῦσαν πολιτικὲς ὀργανώσεις, δὲν γίνονταν δημόσιες συζητήσεις καὶ πολιτικὲς συγκεντρώσεις, ἂν δὲν κυριαρχοῦσε πνεῦμα ἀνεκτικότητας καὶ σεβασμοῦ τῆς διαφορετικῆς γνώμης ὥστε ἡ πολιτικὴ διαφωνία νὰ μὴν ποινικοποιεῖται, νὰ μὴ θεωρεῖται δηλαδή *ἔβρις* καὶ *ἐπιβουλή*, *σφετερισμός* τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας. Ἀποσκοποῦσε στὴ διάδοση μιᾶς πολιτικῆς παιδείας ἀνάμεσα στοὺς πολίτες, στὴν ἐνθάρρυνση τῆς ὀργάνωσής τους σύμφωνα μὲ τὶς πολιτικὲς τοὺς ἰδέες καὶ στὴ δημιουργία μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ λειτουργία του, ἐνὸς προηγούμενου ἀπέναντι στὴν ἐξουσία.

37. *Μ.Α.*, 17.11.1862.

38. *Μ.Α.*, 25.10.1862, βλ. παρακάτω, παράρτημα II, ὅπου δημοσιεύεται ἡ ἰδρυτικὴ διακήρυξις τοῦ συλλόγου.

39. *Μ.Α.*, 6.11.1862.

Σύμφωνα μὲ τὸ καταστατικό του, ὁ σύλλογος ἰδρύθηκε ὡς μιὰ κλειστή λέσχη ἀγωνιστῶν, προσδιορίζοντας ἐκ τῶν προτέρων τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν του στὰ 150. Καθόρισε ὡς τὴ βασικότερη δραστηριότητά του τίς συνεδριάσεις τῆς ὀλομέλειάς του. Γιά νὰ ἀποκτήσει κανεὶς τὴν ιδιότητα τοῦ μέλους θὰ ἔπρεπε νὰ προταθεῖ ἀπὸ 10 παλαιότερα μέλη, καὶ νὰ ἐγκριθεῖ ἡ ὑποψηφιότητά του μετὰ ψηφοφορία τῆς ὀλομέλειας. Προβλεπόταν ὅτι μποροῦσε νὰ δοθεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἐπιτίμου μέλους σὲ πρόσωπα ποὺ προσέφεραν σημαντικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἐπανάσταση. Τὰ μέλη εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ συμμετέχουν στὶς συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου καὶ νὰ πληρώνουν μηνιαία εἰσφορά. Ἐξέλεγαν προεδρεῖο μὲ θητεία ἑνὸς μηνὸς καὶ μὲ ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα νὰ διευθύνει τίς συζητήσεις ἀλλὰ χωρὶς νὰ παίρνει μέρος σ' αὐτές. Τὰ περισσότερα ἄρθρα τοῦ καταστατικοῦ ὀρίζαν λεπτομερῶς τίς διαδικασίες τῶν συζητήσεων. Γιά τὰ ζητήματα ποὺ ὁ σύλλογος ἤθελε νὰ προβάλλει στὴν κυβέρνηση, ἐξέλεγε ἐπιτροπὲς οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ διαπραγματεύονταν μὲ τοὺς ἀρμόδιους ὑπουργοὺς, ἔπρεπε νὰ λογοδοτήσουν στὴν ὀλομέλεια. Ἄν ὁ σύλλογος θεωροῦσε ὅτι κάποιο ζήτημα εἶχε ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα μποροῦσε νὰ παρασταθεῖ στὴν κυβέρνηση ὁ ἴδιος, ὡς σῶμα.

Ὡς μέλη τοῦ πρώτου προεδρείου ἐκλέχθηκαν ὁ Γεώργιος Πετμεζᾶς, πρόεδρος, οἱ Δημήτριος Βουδούρης καὶ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης, ἀντιπρόεδροι, οἱ Ἀριστείδης Δόσιος καὶ Νικόλαος Περόγλου γραμματεῖς, καὶ ὁ Νικόλαος Νάκης ἔφορος.⁴⁰

Τὸ καταστατικό καὶ ἡ λειτουργία τοῦ συλλόγου χαρακτηρίζονται ἀπὸ πνεῦμα «ἐλιτισμοῦ». Θὰ περιμέναμε ὅτι γιά νὰ ἐναρμονισθεῖ μὲ τὸ σκοπὸ τῆς ἱδρύσεώς του θὰ ἐπεδίωκε νὰ διευρύνει τίς γραμμές του καὶ τὴν ἐπιρροή του. Ἡ ἔλλειψη ἀνάλογου προσανατολισμοῦ ἔκανε τίς συζητήσεις κύρια δραστηριότητά του. Ἐτσι ἀπουσιάζει μιὰ ἱεραρχημένη δομὴ ἱκανὴ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς δράσεώς του. Στὸ σύλλογο δὲν ἀναδεικνύεται καμιὰ ἡγετικὴ ὁμάδα. Ἀντίθετα ὁ θεσμὸς τῶν προσωρινῶν προεδρείων καὶ οἱ περιορισμένες ἀρμοδιότητές τους, ἡ ὑποχρέωση λογοδοσίας τῶν ἀπεσταλμένων του στὴν ὀλομέλεια ἀμέσως μετὰ ἀπὸ κάθε ἀποστολή, δείχνει μιὰ βαθειὰ δυσπιστία σ' ὁποιοδήποτε ἀντιπροσωπευτικὸ ὄργανο. Ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ βάση τῆς πολιτικῆς συμφωνίας ἦταν πάρα πολὺ στενὴ καὶ ὅτι ἡ ἀπόκλιση τῶν ἀπόψεων τῶν μελῶν πάρα πολὺ μεγάλη. Αὐτὸ ἄλλωστε ἀποδείχτηκε στὴ συνέχεια.

Ἡ ἔλλειψη δυνατότητας ἀποτελεσματικῆς δράσεως περιόρισε τὴν ἐπίδραση τοῦ συλλόγου στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις. Οἱ μεγάλες ἀποκλίσεις στὸ ἐσωτερικὸ του ὁδήγησαν σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα στὴ διάλυσή του

40. Ἐθνοφύλαξ, 29.10.1862.

καὶ τὴν ἔνταξη τῶν μελῶν του σ' ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ πολιτικοῦ φάσματος.

Τὰ σχόλια αὐτὰ στὸ καταστατικὸ τοῦ συλλόγου γίνονται, βέβαια, μὲ τὴ σημερινὴ ἐμπειρία τοῦ μοντέρνου πολιτικοῦ κόμματος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὀργανωτικὸ μηχανισμὸ σὲ ἐθνικὴ κλίμακα καὶ ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ πρόγραμμα διαρθρωμένο ἔτσι ὥστε νὰ ἀγκαλιάζει ὅλη τὴν κοινωνία. Πρέπει νὰ πάρουμε ὑπόψη μας ὅμως ὅτι οἱ συνηθισμένες μορφές τῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα ἦσαν τοῦ τύπου τῶν ἀγγλικῶν ἐκλογικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν clubs ἢ τῶν ἁμορφῶν πολιτικῶν «μερίδων» γύρω ἀπὸ χαρισματικούς ἡγέτες. Ἀλλῶστε ὁ φιλελευθερισμὸς θεώρησε, ἀρχικά, ἐχθρικές στὴν ἐλευθερία τὶς πολιτικές ἐνώσεις (νόμος Le Chapelier, 1791) καὶ ἀργότερα προσδιόρισε τὴ φυσιογνωμία τους μὲ τὸ ἰσχυρὸ πνεῦμα ἀτομικισμοῦ ποὺ τὸν διακρίνει.⁴¹

Τὰ μέλη τοῦ συλλόγου ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κατάλογο ποὺ δημοσίεψε σὲ παράρτημα *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς* στίς 16.12.1862 ἦσαν 143.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἡλικία τους τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν πολιτικὴ τους δραστηριότητα προκύπτει ἡ ἐξῆς εἰκόνα.

Ἐξακριβώθηκε ἡ ἡλικία 67 μελῶν τὰ ὁποῖα κατανέμονται ὡς ἐξῆς:

Κάτω τῶν	20	ἐτῶν εἶναι	4
21 - 30	»	»	42
31 - 40	»	»	13
41 - 50	»	»	5
πάνω ἀπὸ	51	»	3

(Οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ καὶ οἱ ὑπολοχαγοὶ τῶν ὁποίων δὲν ἦταν γνωστὸς ὁ χρόνος γέννησης ὑπολογίστηκαν στὴν κλίμακα τῶν 21 ἕως 30 ἐτῶν. Δὲν ἐντάχθηκαν ὅμως στὴ χρονολογικὴ κλίμακα οἱ φοιτητὲς μὲ ἄγνωστο χρόνο γέννησης.)

Ἀπὸ ἄποψη ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης ἐξακριβώθηκε τὸ ἐπάγγελμα 100 μελῶν. Στρατιωτικοὶ εἶναι 40, κατώτεροι ἀξιωματικοὶ 31, ἀνώτεροι 3, στρατιωτικοὶ γιατροὶ 2, ἐκτὸς στρατεύματος 4. Ἀστυνομικοὶ εἶναι 5, δικηγόροι 11, δικαστικοὶ 5, δημόσιοι ὑπάλληλοι, στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνονται καὶ ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι 8, ἐκπαιδευτικοὶ 3, καθηγητὲς πανεπιστημίου 6, ἔμποροι 2, κτηματίες καὶ εἰσοδηματίες 4, διαφόρων ἐπαγγελμάτων 3. Τέλος δημοσιογράφοι 8, ἂν καὶ ὡς ἀντιπολιτευόμενοι δημοσιογραφοῦν ἐρασιτεχνικὰ πολλοί. Τέλος ὡς φοιτητὲς καὶ μαθητὲς ἂν καὶ πολλοὶ περισσότεροι δηλώνονται 4.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προηγούμενης πολιτικῆς δράσης μποροῦσε νὰ διακρίνουμε δυὸ βασικὲς κατηγορίες. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄσους

41. Βλ. Umberto Cerroni, *Teoria del partito politico*, Ρώμη «Riuniti» 1979, σ. 11-38.

είχαν αξιοσημείωτη πολιτική δραστηριότητα κατά την ὀθωνική περίοδο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ μέλη ποὺ συμμετείχαν στὴν κοινοβουλευτική ἀντιπολίτευση μετὰ τὸ 1859.

Ἀπὸ αὐτοὺς, τρεῖς, οἱ Δημήτριος Βουδούρης, Κωνσταντῖνος Κωνστάκης καὶ Ἀσημάκης Χαραλάμπης συμμετείχαν στὴ βουλὴ τοῦ 1859. Δύο, οἱ Ἰωάννης Κατσάκος καὶ Ἰωάννης Μεσσηνέζης συμμετείχαν στὴ βουλὴ τοῦ 1861.

Ὁ Νικόλαος Σαρίπολος, 45 ἐτῶν, καθηγητὴς τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, πρῶν γραμματέας τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη, ὑπῆρξε νομικὸς σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν στὰ 1854 καὶ εἰσηγητὴς τοῦ συντάγματος τοῦ 1864. Ὁ Διομήδης Κυριακός, 51 ἐτῶν, καθηγητὴς τῆς νομικῆς, εἶχε διατελέσει βουλευτὴς Σπετσῶν καὶ παλαιὸ μέλος τοῦ κόμματος τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Ὁ Κωνσταντῖνος Δόσιος, 52 ἐτῶν, ἦταν ἐπιφανὴς νομικὸς καὶ συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς νομοθεσίας στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας. Πῆρε μέρος στὴν ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1843. Στὰ 1854 ἐξέδωσε ἀνώνυμα τὸ φυλλάδιο *Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσσισμός*.⁴² Ἡ ἀντιρωσικὴ πολιτικὴ ὑπῆρξε βασικὸ στοιχεῖο στὴ στρατηγικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ, ὅπως καὶ γενικότερα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Σαρίπολο, δεσμοὺς μὲ τὸν Κωλέττη εἶχαν ἐπίσης οἱ Κωνσταντῖνος Βουτσάκης καὶ Γεώργιος Παράσχος. Ὁ Βουτσάκης, 43 ἐτῶν, καθηγητὴς τῆς Ἰατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο, ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ Κωλέττη. Ὁ Γεώργιος Παράσχος, 40 ἐτῶν, φιλόλογος καὶ δημοσιογράφος, μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του ποιητὴ Ἀχιλλέα Παράσχο, ποὺ ἀνῆκε ἐπίσης στὸ *Ρ.Φ.*, εἶχαν φυλακισθεῖ γιὰ τὴ δημοσιογραφικὴ τους δράση ἐναντίον τοῦ Ὁθωνα. Μέλος τοῦ συλλόγου ἦταν ἐπίσης ὁ ποιητὴς Παναγιώτης Συνοδινός, 26 ἐτῶν. Στὰ 1859 καταδικάστηκε καὶ φυλακίστηκε μὲ τὴν κατηγορίαν προσβολῆς τῆς θρησκείας. Ἡ καταδίκη του ἐντασσόταν μέσα στὰ πλαίσια τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ὑποστήριξης τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος.⁴³

Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ φυλακίστηκαν, ἐξορίστηκαν καὶ γενικὰ καταδιώχτηκαν. Ἐξεκριβώθηκε ἡ δραστηριότητα 50 πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν. Οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ συμμετείχαν στὸ *Ρ.Φ.* προῆλθαν ἀπὸ τρεῖς κατηγορίες α) ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ καταδιώχτηκαν μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς συνωμοσίας τοῦ 1861, β) ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ συμμετείχαν στὴν ἐξέγερση τοῦ Ναυπλίου, καὶ γ) ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ πῆραν ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς 10ης Ὀκτωβρίου. Ἀναλυτικότερα, 6 μέλη τοῦ *Ρ.Φ.* ἦταν ἀνάμεσα στοὺς 31 κατηγορουμένους γιὰ τὰ σκιαδικά, 14 ἦσαν ἀνά-

42. Ἀνωμόμου (Κωνσταντῖνου Δοσίου), *Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσσισμός; Ἡτοι ἢ μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Ρωσίας ἀπόρρητος καὶ ἐμπιστευτικὴ διαπραγματεία περὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος*, Ἀθήνα 1854.

43. Κιτρομηλίδης, ὁ.π., σ. 498.

μεσα στους 26 που κατηγορήθηκαν για τὴ συνωμοσία τοῦ Μαΐου 1861, 3 καταδικάστηκαν γιὰ τὴ συμμετοχή τους στὸ ἀντικυβερνητικὸ συμπόσιο τὸ Μάιο τοῦ 1861 στὸ Ναύπλιο, καὶ 3 βρίσκονταν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ ἐξέδωσε τὴ διακήρυξη τῆς ἐξέγερσης στὸ Ναύπλιο, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1862. Ἐπίσης 2 μέλη τοῦ *P.Φ.* συμμετείχαν στὴ 10μελὴ ἔρανικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὲρ τῶν Μαυροβουνιωτῶν καὶ 5 στὴ 10μελὴ ἐπιτροπὴ ἀλληλεγγύης στοὺς Πολωνούς. Ὁ Ἀλ. Δόσιος συμμετεῖχε ὡς ἐθελοντὴς στοὺς πολέμους τῆς ἰταλικῆς ἐνοποίησης 1859-1860 καὶ ὁ ἀδελφός του ἀποπειράθηκε νὰ δολοφονήσει τὴν Ἀμαλία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1861.

Κανένα μέλος τοῦ *P.Φ.* δὲν συμμετεῖχε στὴν προσωρινὴ κυβέρνησι, ἀλλὰ 6 ὑπέγραψαν τὸ ψήφισμα τῆς ἐξώσης τοῦ Ὁθωνα. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάστασι ὁ Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος διορίσθηκε φρούραρχος Ἀθῆνας, ὁ Ἀν. Καλὸς διευθυντὴς ἀστυνομίας καὶ ὁ Πάνος Κορωναῖος ἀρχηγὸς τῆς ἐθνοφυλακῆς.

Ἀρχικὰ ἀπασχόλησε τὸ σύλλογο ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ προσωρινὴ κυβέρνησι ἐπιχειροῦσε τὴν ἀνασυγκρότησι τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ μὲ τὸ διορισμὸ κομματικῶν τῆς φιλων καὶ τὴ δημιουργία κλίματος ἀκόρεστης θεσιθηρίας. «*Ἐν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων κολυμάτων εἰς τὴν πραγματοποιήσιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ἡ θύρα ἥν ἤνοιξε ἡ κυβέρνησις εἰς τὴν ἀκορεσίαν τῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν προσώπων διὰ τῶν παύσεων καὶ διορισμῶν*». Ὁ *P.Φ.* ζητοῦσε μέτρα γενικοῦ χαρακτῆρα: πρότεινε νὰ παυθοῦν ὅλοι οἱ νομάρχες, οἱ ἐπαρχοί, οἱ δήμαρχοι, ὅλο τὸ προσωπικὸ τῆς ἀστυνομίας καὶ ὅλοι οἱ εἰσαγγελεῖς. Νὰ μὴ διοριστοῦν ἄλλοι στὴ θέσι τους πρὶν τὴν ἐθνοσυνέλευσι καὶ προσωρινὰ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσουν οἱ ὑφιστάμενοί τους.⁴⁴ Ἰδιαίτερα, ὁ σύλλογος διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸν προβίβασμὸ τοῦ ὀθωνιστῆ προξένου Τεργέστης Γ. Κανέλλου⁴⁵.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ προκάλεσαν διχογνωμίες ἀνάμεσα στὸ σύλλογο καὶ τὴν κυβέρνησι ἦταν ἂν θὰ ἐπαιρναν μέρος στίς ἐκλογὰς τὰ σωματεῖα τῶν προσφύγων ἀπὸ τίς ἀλύτρωτες περιοχὰς ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸ ἐλεύθερο κράτος μετὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1821.⁴⁶ Ὁ σύλλογος μετὰ τὴν πρώτη ἄρνησι τῆς κυβέρνησης, τὴν κατήγγειλε μὲ προκήρυξή του καὶ τὴν κατηγόρησε ὅτι ἤθελε νὰ διαχωρίσει τοὺς Ἑλλήνες τοῦ ἐλεύθερου κράτους ἀπὸ τοὺς ἀλύτρωτους ἀδελφούς τους. Πρότεινε

44. *M.A.*, 17.11.1862.

45. *Ἐθνοφύλαξ*, 17.11.1862.

46. Τὰ μεγαλύτερα σωματεῖα ἦταν τὰ ἑξῆς: τῶν Θρακοβουλγάρων, τῶν Σαμιωτῶν, τῶν Κασσιῶν, τῶν Καρπαθίων, τῶν Χίων, τῶν Ἐπτανήσιων, τῶν Ἠπειρωτῶν, δύο σωματεῖα Κρητικῶν, τῶν Ψαριανῶν, αὐτῶν ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὴν Ἄρτα, τὸν Ἀσπροπόταμο, τὰ Ἀγραφα. Ἀπὸ τὰ σωματεῖα αὐτά, τὰ δύο τῶν Κρητικῶν, τῶν Χίων καὶ τῶν Καρπαθίων στίς ἐκλογὰς γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευσι ἐξέλεξαν μέλη τοῦ *P.Φ.*

νά συμμετάσχουν τὰ σωματεῖα στίς ἐκλογές καί νά ἀποφασίσει ἡ ἔθνοσυνέλευση ἂν θά δεχόταν τοὺς ἀντιπροσώπους τους.⁴⁷ Ἡ κυβέρνησις τελικὰ ὑποχώρησε.

Ἐνα ἄλλο αἶτημα τοῦ συλλόγου ἦταν ἡ μείωσις τοῦ ὁρίου ἡλικίας τῶν ἐκλογέων. Ἀπὸ τὸ μέτρο αὐτὸ ὁ σύλλογος θά εἶχε ἄμεσο ὄφελος γιατί στηριζόταν καὶ εὑρίσκει ἀπήχηση στὴ νεολαία.

Τὰ δύο βασικὰ ζητήματα ὅμως ποὺ συγκέντρωσαν τὴν προσοχή καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δραστηριότητος τοῦ συλλόγου ἦταν ἡ ὑποστήριξις τῆς ὑποψηφιότητος γιὰ τὸν ἐλληνικὸ θρόνον τοῦ ἄγγλου πρίγκιπα Ἀλφρέδου καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς τακτικῆς τοῦ συλλόγου στίς ἐκλογές γιὰ τὴν ἔθνοσυνέλευσις.

Ἡ ἰδέα τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ Ἀλφρέδου στὸν ἐλληνικὸ θρόνον εἶχε προβληθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ὁθωνα, στὰ Ἑπτάνησα. Μετὰ τὶς 10 Ὀκτωβρίου, τὴν πρωτοβουλία πῆραν κυρίως οἱ Ἕλληνες τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου. Ὑποστηρίχθηκε ἀπ’ τὴν παροικιακὴ ἀστικὴ τάξιν καὶ βρῆκε πλατύτατη ὑποστήριξιν μέσα στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία.⁴⁸

Ὁ Ρ.Φ. ὑποστήριξε θερμὰ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Ἀλφρέδου. Θαύμαζε τοὺς φιλελεύθερους ἀγγλικούς θεσμούς καὶ ἐκτιμοῦσε τὴν προσήλωσιν τῶν ἄγγλων βασιλιάδων στὴ συνταγματικὴ τάξιν. Συμμεριζόταν τὴν κοινὴ προσδοκίαν ὅτι ἡ ἐκλογὴ του θά κατοχύρωνε τὶς συνταγματικὲς ἐλευθερίες, τὴν ἔνωσιν τῶν Ἰονίων νήσων καὶ πιθανὸν τῆς Ἡπειροθεσσαλίας.⁴⁹ Πίστευε ὅτι οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στοὺς δύο θρόνους θά ἐπηρεάζαν τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ στὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα πρὸς ὄφελος τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων. Θεωροῦσε ἐπίσης ὅτι ἡ Ἑλλάδα θά εἶχε ἐξαιρετικὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Θά ἐξασφαλίζονταν ἀγγλικὲς ἐπενδύσεις καὶ κάτω ἀπ’ τὴ σκέπη τοῦ ἀγγλικοῦ κεφαλαίου θά διευκολυνόταν ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ διεξόδος στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορίαν καὶ θά προστατεύονταν τὰ συμφέροντα τοῦ ἐλληνικοῦ παροικιακοῦ κεφαλαίου.⁵⁰

Ὁ Ρ.Φ. ἐδειξε μεγάλῃ δραστηριότητα καὶ ὀργάνωσε λαϊκὲς διαδηλώσεις γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ Ἀλφρέδου. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ ἄγγλου πρίγκιπα ταύτισαν τὴν πολιτικὴν τοῦ συλλόγου μὲ τὴν ἀγγλικὴν

47. Ἐθνοφύλαξ, 10.11.1862.

48. Βλ. Ἐλευθέριος Πρεβελάκης, *British Policy Towards the Change of Dynasty in Greece 1862-1863*, Ἀθήνα 1953, σσ. 194. Ἰδιαίτερα χρήσιμη στὸν ἐρευνητὴ τῆς περιόδου εἶναι ἡ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ συγγραφέας. Γιὰ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ συμβουλευτικὰ τὴν ἀδημοσίευσεν διατριβὴ τοῦ Δημήτρη Μιχαλόπουλου, *Recherches sur la vie politique en Grèce pendant les années 1862-1869*. Παρίσι 1978, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ.

49. Ἐλ. Πρεβελάκης, «Τὸ Ἡπειροθεσσαλικὸν ζήτημα κατὰ τὰ ἔτη 1862-1863», Ἀθηνᾶ 54 (1950) 94-105.

50. Μ.Α., ἔκτακτο παράρτημα 17.11.1862· ἐφημ. *Νέα Γενεά*, 31.10.1862.

πολιτική στην Ἀθήνα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σύλλογος εἶχε ἀντιδιαστείλει τὴ θέση του ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παλαιῶν ἀγγλοφίλων.⁵¹

Ὁ Δημ. Λεβίδης, πού ἀπηχοῦσε γαλλικὲς θέσεις, καθὼς καὶ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Bouteé θεωροῦσαν ὅτι ὁ σύλλογος ὑποκινοῦνταν ἀπὸ τὸν ἄγγλο πρεσβευτὴ.⁵² Ὁ Bouteé ἔγραφε στὴν κυβέρνησή του ὅτι δύο μέλη τοῦ Ρ.Φ. ὁ Δημ. Βουδούρης καὶ ὁ Γεωργ. Τριανταφύλλης εἶχαν ἐπαφὲς γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ μὲ τὸν Merlin, πρόξενο τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα.⁵³

Στις 16 Νοεμβρίου ἐγινε γνωστὸ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀπέρριψε τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ Ἀλφρέδου, ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴ συμφωνία τῆς Ρωσίας νὰ ἀποσύρει τὸ δικό της ὑποψήφιο καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ἰσχὺ τῶν πρωτοκόλλων τοῦ Λονδίνου τοῦ 1830 καὶ 1832.

Ὁ σύλλογος ἀντέδρασε ζητώντας ἀπὸ τὴν κυβέρνησις νὰ ὀργανώσει ἀμέσως δημοψήφισμα γιὰ νὰ ἐγκριθεῖ μὲ γενικὴ ψηφοφορία ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀλφρέδου.⁵⁴

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἦταν πὼς μὲ τὸ δημοψήφισμα θὰ κατοχυρωνόταν ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία γιατί τὸ ἔθνος θὰ ἀναλάμβανε τὸ ἴδιο νὰ ἐκλέξει τὸν ἡγεμόνα του, θὰ ἀφαιροῦσε τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἀπὸ τὴν ξένη διπλωματία καὶ θὰ καταργοῦσε τὶς συνθήκες τοῦ 1832 πού χαρακτήριζε *ἐξευτελιστικές*. Θεωροῦσε πὼς ἡ ἐπανάστασις τῆς 10 Ὀκτωβρίου καταργοῦσε μαζί μὲ τὴ βασιλικὴ δυναστεία καὶ τὶς ἀνάλογες διατάξεις τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τοῦ 1832. Ταυτόχρονα στὴν περίπτωσι πού δὲν γινόταν δεκτὴ ἡ ἀπόφασις τοῦ ἔθνους γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἀλφρέδου, πρότεινε δημοκρατία. «Παρὰ βλάβη καὶ μίσθαρνον θρόνον καλύττερα “κάτω ὁ θρόνος”, παρὰ νὰ πέσῃ ἢ Ἑλλάς ἢς πέσῃ ἢ μοναρχία».⁵⁵

Ἡ ἐγκαθίδρυσις δημοκρατίας βρισκόταν πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια πού οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, παρὰ τὶς διαφορὰς τους, θὰ ἐπέτρεπαν στὴν Ἑλλάδα νὰ διαλέξει. Οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀνακαλύψουν πιθανοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Ἰταλοὺς δημοκρατικούς.⁵⁶

Θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ προβολὴ τῆς δημοκρατίας ὡς ἐναλλακτικῆς λύσεως, σὰν ἓνας παραπλανητικὸς ἐλιγμὸς πού εἶχε σκοπὸ νὰ ἐκ-

51. Μ.Α., 27.11.1862, «τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἀλφρέδου ὡς βασιλέως τῆς Ἑλλάδος οὐδέποτε ἐθεωρήσαμεν ὑπὸ τὴν στενὴν καὶ περιορισμένην ἔποσιν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐννοεῖ τὸ ζήτημα τοῦτο ἢ φατρία τῶν Μπαρλαίων». Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο καὶ τοὺς λίγους πιστοὺς ὁπαδοὺς του.

52. Κ. Λεβίδης, ὁ.π.

53. Μιχαλόπουλος, ὁ.π., σ. 106.

54. Μ.Α., ἔκτακτο παράρτημα 17.11.1862.

55. Στὸ ἴδιο, ἄρθρο τῆς σύνταξης.

56. Ἑλ. Πρεβελάκης, *The British Policy...*, ὁ.π., σ. 90, ἐπιστολὲς τοῦ Scarlett στὸ Russel, 6, 7 καὶ 12 Δεκεμβρίου 1862. Ἐπίσης Μιχαλόπουλος, ὁ.π., σ. 113.

φοβίσει τὴν Ἀγγλία καὶ τὶς ἄλλες δυνάμεις γιὰ νὰ τὶς ἐξαναγκάσει νὰ ὑποχωρήσουν στὸ ζήτημα τοῦ Ἀλφρέδου; Δυὸ μῆνες ἀργότερα *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς ἔγραφε ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐγκαθίδρυσης δημοκρατίας ἦταν ἀγυρτεία καὶ ἀπομώρασις.⁵⁷

Ἡ μήπως ἡ διατύπωση τοῦ διλήμματος «Ἀλφρέδος ἢ δημοκρατία» ἐκφράζει τὴ συνύπαρξή μέσα στὸ ἴδιο περιβάλλον δημοκρατικῶν καὶ φιλελευθέρων ἢ καὶ μέσα στὰ ἴδια ἄτομα δημοκρατικῶν καὶ φιλελευθέρων ἀντιλήψεων καὶ προσδιορίζει τὸ στίγμα τοῦ συλλόγου ἀνάμεσα στὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὴ δημοκρατία;

Τὴ δεύτερη ὑπόθεση ἐνισχύει ἡ προσέγγιση ποὺ πραγματοποιεῖται, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ., στὴν Εὐρώπῃ ἀνάμεσα στὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸ δημοκρατικὸ κίνημα. Ξεπερνώντας τὴν ἀρχικὴ τους δυσκαμψία ἄρχισαν νὰ προσεγγίζουν στὶς δυὸ βασικὲς ἀρχές ποὺ πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰ. ἐνσωματώθηκαν στὸ φιλελευθέρο δημοκρατικὸ κράτος. Τὴν ἐπέκταση τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων σὲ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας (κυρίως τῶν ἐκλογικῶν), καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ, ὡς ὀργανικοῦ συνόλου, νὰ αὐτοκυβερνηθεῖ. Φυσικὰ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ρεύματα κράτησε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ του ποὺ στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς ὡδηγοῦσε συχνὰ σὲ συγκρούσεις.⁵⁸

Στὴν Ἑλλάδα, στὰ 1862, οἱ δημοκρατικοὶ δὲν ἔκαναν μιὰ ἀνεξάρτητη πολιτικὴ ἐμφάνιση. Στὸ δημοψήφισμα γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἡγεμόνα τὸ ψηφοδέλτιο τῆς δημοκρατίας συγκέντρωσε 93 ψήφους. Ποσὸ ἀμελητέο βέβαια, ἐνδεικτικὸ ὅμως μιᾶς ἐλαχιστότατης μειοψηφίας μὲ δύναμη ἀντίστασης στὸ γενικότερο κλίμα καὶ ὑψηλὸ βαθμὸ πολιτικῆς συνείδησης.

Ἡ δημοκρατία ἄλλωστε εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ ὡς πολίτευμα στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, εἶχε ἰσχυρὲς καταβολές ἀπὸ τὸ Ρήγα καὶ τὸν Κοραῖ καὶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐξαφανιστεῖ ὡς πνευματικὴ παράδοση ὅποιαδήποτε δύναμη ἢ ἀνταπόκριση καὶ ἂν εἶχε στὶς συνθήκες τῆς τριακονταετίας τοῦ Ὀθωνα.

Ὁ Κωνσταντῖνος Λεβίδης ἀναλύοντας μὲ σαφήνεια αὐτὴ τὴν τάση, γράφει πὺς οἱ ἔλληνες εἶναι κατὰ βάθος δημοκρατικοὶ καὶ θεωροῦν τὴ μοναρχία ὡς ἀναγκαῖο κακό. Παρομοιάζουν τὸ μονάρχη μὲ διαχειριστὴ μετοχικῆς ἐταιρίας ὃ ὅποιος διατηρεῖ τὴν ἰσχὺ του στὸ βαθμὸ ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ γενικὴ θέληση τῶν μετόχων.⁵⁹

Ἡ ὑποστήριξη τοῦ Ἀλφρέδου μὲ κριτήριο τὴ συνταγματικὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀγγλικῆς δυναστείας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς δημο-

57. *M.A.*, 26.1.1863.

58. De Ruggiero, ὁ.π., σ. 357-361.

59. Λεβίδης, ὁ.π., Σκρίπ 6.7.1912.

κρατικούς ὥς ἢ πλέον προσκείμενη στίς ἀπόψεις τους λύση ἢ τουλάχιστον τὸ μικρότερο κακό, δεδομένης τῆς ἀντίθεσης τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων στὴν ἐγκαθίδρυση δημοκρατίας.

Ἀλλωστε μιὰ παρόμοια ἐναλλακτικὴ λύση τοῦ τύπου Ἀλφρέδος ἡ δημοκρατία, δηλαδή συνταγματικὸς βασιλιάς ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ δυναστεία ἡ δημοκρατία, ἐκφράστηκε, χωρὶς ὅμως νὰ πάρει διαστάσεις, ἀπὸ τὸ Βενιζέλο 55 χρόνια ἀργότερα.⁶⁰

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειώσουμε, οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες ἄσκησαν ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὴ συζήτηση καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ νέου συντάγματος.⁶¹

Ἡ πολιτικὴ τοῦ *Ρ.Φ.* στὴν ὑπόθεση τῆς ἐκλογῆς νέου βασιλιά εἶναι ἐνδεικτικὴ ἐπίσης γιὰ τὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ ἐκμοντερνισμού. Θέτοντας ὁ φιλελευθερισμὸς ὥς στόχο τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, ἔφερε τὴ χώρα σὲ μεγαλύτερη συνάφεια μὲ τίς ξένες δυνάμεις, ἕνα φαινόμενο τυπικὸ ἄλλωστε στίς βαλκανικὲς χῶρες καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποίησαν τὸ δημοψήφισμα ἀπ' τὴ μιὰ οἱ φιλελεύθεροι, ἀπ' τὴν ἄλλη οἱ ἄγγλοι. Ἐνῶ γιὰ τοὺς πρώτους θεωροῦνταν κατοχύρωση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας καὶ προωθοῦσε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας, οἱ δεῦτεροι τὸ θεωροῦσαν ὥς ἀπόδειξη ἐμπιστοσύνης στὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ καὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπ' αὐτὸ γιὰ νὰ προωθήσουν ὑποψήφιο τῆς ἐκλογῆς τους.⁶² Φυσικά, ἡ λειτουργία τοῦ ἐκμοντερνισμού, ἡ πολιτικὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὴν ἀγγλικὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς δὲν ἦταν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ συμφέροντα ποὺ ἀπετέλεσαν τὸ ὑπόβαθρο τοῦ συνδέσμου ἐσωτερικῶν ἐπιλογῶν καὶ ἐξωτερικῶν προτιμήσεων καὶ ἐξαρτήσεων.

60. Ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Λεονταρίτης, *Τὸ ἐλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον*, Ἀθήνα 1978, σ. 116, παραθέτει τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε ὁ Ἑλ. Βενιζέλος στὸν Ἀθω Ρωμάνο μετὰ τὴ φεβρουαριανὴ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία (1917): «ἐξακολουθῶ οὐχ ἦντον φρονῶν ὅτι ἀρίστη διὰ τὰ συμφέροντα ἡμῶν λύσις θὰ ἦτο ἡ διατήρησις τοῦ σημερινοῦ πολιτεύματος μὲ βασιλέα λαμβανόμενον ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Ἀγγλίας. Ἀλλ' εἰς τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν τότε δὲν νομίζω ὅτι ὑπολείπεται ἄλλη λύσις παρὰ ἡ δημοκρατία, διὰ τὴν ὁποῖαν θεωρῶ ὥριμον τὸν ἐλληνικὸν λαόν, καὶ τὴν ὁποῖαν ἐκ διεθνῶν μόνον λόγων ἀπέστεργα ἐφ' ὅσον πᾶσαι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις πλὴν μιᾶς εἶχον μοναρχικὴν μορφήν πολιτεύματος, ἀλλ' ἦτις μετὰ τὸν πνέοντα σήμερον δημοκρατικὸν ἄνεμον οὐδεμίαν ἐκ διεθνῶν λόγων οὐσιώδη ἀντένδειξιν παρουσιάζει...» (Α.Υ.Ε., Βενιζέλος πρὸς Ρωμάνο, 22.4.1917, ἀρ. 2311). Βλ. ἐπίσης Βίκτωρ Παπακοσμᾶς, «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἀβασίλευτου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», στὸν τόμο *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸ Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα «Φιλিপότης» 1980, σ. 505-518.

61. Σβῶλος, δ.π., σ. 40.

62. Mamiani πρὸς Durando, Ἀθήνα, 22.11.1862, *Documenti Diplomatici Italiani*, τ. III, ἀρ. 224.

Τὸ δυναστικό ἀπορρόφησε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ συλλόγου ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ζωὴ. Παράλληλα τὸν ἀπασχολοῦσε ὁ καθορισμὸς τῆς τακτικῆς του στὶς ἐκλογές γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευση. Ἡ φιλελεύθερη ὁμάδα πίστευε ὅτι ἐκεῖ θὰ μπορούσε νὰ προωθήσει τὶς ἀντιλήψεις της, νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὸ ποὺ θεωροῦσε ὡς τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἐπανάστασης καὶ νὰ τὴν ὀλοκληρώσει.

Στὴ συζήτηση τῆς ὀλομέλειας στὶς 1 καὶ 2 Νοεμβρίου, θεωρήθηκε ὅτι τὸ κύριο ἐμπόδιο στὶς ἐκλογές ἦταν ὁ *ἐπαρχιακὸς δεσμός*, δηλαδή τὸ μονοπώλιο τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἐξασκοῦσαν στὴ στενὴ ἐκλογικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας οἱ παραδοσιακὲς πολιτικὲς δυνάμεις μέσω τῶν πελατειακῶν τους δικτύων. Ὁ σύλλογος φοβόταν ὅτι θὰ ἐκλέγονταν πάλι οἱ ἴδιοι ἀντιπρόσωποι ποὺ ἐκλέγονταν καὶ στὶς προηγούμενες βουλές, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφή τοῦ ἔργου τῆς ἐπανάστασης.⁶³

Ἡ συζήτηση αὐτὴ ἀποκαλύπτει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1862, τὸ αἶτημα τῆς διεύρυνσης τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς.

Ἡ προσπάθεια τῶν φιλελευθέρων νὰ σπάσουν τὸ μονοπώλιο τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς ἔλιτ στὴν ἐξουσία, τοὺς ἔφερε σὲ ἀντίθεση συνολικὰ μὲ τὸ σύστημα τῆς πατρωνείας. Δηλαδή μὲ τοὺς φορεῖς, τὸν ἰδιαίτερο μηχανισμό, τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὴν πρακτικὴ ποὺ συνεπάγονταν.

Ἦδη οἱ ἀπόψεις τους στὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας ἐνώσεων μὲ κριτήριο πολιτικὲς ἀρχές, ἀπόψεις ποὺ ἐξέφρασαν στὴν ἰδρυτικὴ διακήρυξη τοῦ συλλόγου, βρίσκονταν σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὰ δίκτυα τῆς πατρωνείας, μὲ τὶς ἐνώσεις δηλαδή ποὺ στηρίζονταν στὶς προσωπικὲς ἐξαρτήσεις καὶ δημιουργοῦνταν στὴ βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐξατομικευμένων ὑπηρεσιῶν καὶ ἐξυπηρετήσεων.

Στὸ ζήτημα τῆς ἀνασυγκρότησης τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἶχαν ἀσκήσει κριτικὴ στὴν προσωρινὴ κυβέρνηση γιατί ἐνεργοῦσε ὄχι μὲ κριτήρια ἀπρόσωπα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες ἐξυπηρέτησης τῶν ἰδιαίτερων πελατειακῶν της συμφερόντων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καταστρεφόταν οὐσιαστικὰ ὁ ρόλος ποὺ οἱ φιλελεύθεροι ἀπέδιδαν στὸ κράτος, καὶ ἐξασφαλιζόταν ἡ διαφθορὰ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Σὲ ἐπίπεδο ἀρχῶν ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διέπουν τὴν πολιτικὴ, ἡ πάλῃ αὐτὴ πῆρε τὴ μορφή τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ *κράτος τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων* καὶ στὴν *κυριαρχία τῶν γενικῶν συμφερόντων* καὶ τῆς *δημόσιας ἠθικῆς*.⁶⁴

63. *Μ.Α.*, 6.11.1862.

64. *Μ.Α.*, 20.10.1862.

Ὁ φιλελευθερισμός θεωρεῖ τὸ κράτος ὡς ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἐλευθερὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ συνοχὴ ὅλων τῶν ἐτερόκλητων δυνάμεων τῆς κοινωνίας, ὡς οὐδέτερο ρυθμιστὴ τῶν διαφορετικῶν συμφερόντων, ὡς ἐγγυητὴ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, ὡς δημιουργὸ τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀτομικῆς ἀνάπτυξης.⁶⁵

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ γενικοῦ συμφέροντος πάνω στὸ ἀτομικὸ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀνάπτυξης τοῦ φιλελεύθερου κράτους.

Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἡ πάλι αὐτὴ εἶχε διεξαχθεῖ ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία, δηλ. τὴν κυριαρχία τῶν προνομίων, τοῦ ἀτομικοῦ δικαίου, στὴν ἀπόλυτὴ μοναρχία ποὺ ἐπέβαλε τὴν καθολικοποίησή τους κι ἔτσι τὰ ἐξουδετέρωσε, καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη ποὺ καθιέρωσε τελικὰ τὴ νομικὴ ἰσότητα καὶ θεμελίωσε τὸ δημόσιο δίκαιο. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ὁδήγησε στὸ χωρισμὸ καὶ τὴ χειραφέτηση τῆς δημόσιας σφαίρας ἀπὸ τὶς ἄλλες σφαῖρες δραστηριοτήτων καὶ τὴ δημιουργία τοῦ νεώτερου ἀντιπροσωπευτικοῦ κράτους.⁶⁶

Τὸ αἷτημα τοῦ *Ρ.Φ.* ἐντάσσεται στὴν παράδοση αὐτή. Ἄν καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στηρίχθηκε στὴ θεσμικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη, ἡ ἔλλειψη χειραφέτησης τῆς δημόσιας σφαίρας, ἡ σύγχυση τῶν δομῶν ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία ἀποτελοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἕνα ἐξελιγμένο θεσμικὰ πολιτικὸ σύστημα διαθλώνταν μέσα στὸ σύστημα τῆς πατρωνείας.⁶⁷ Τὸ αἷτημα αὐτὸ τῆς δημιουργίας ἐνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ τῶν γενικῶν συμφερόντων κράτους συνδεόταν λογικά, στὰ 1862, μὲ τὸ αἷτημα τῆς ἐξασφάλισης τῆς αὐτοδιοίκησης τοῦ ἔθνους καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς κυβέρνησης συνολικὰ ὑπεύθυνης ἀπέναντι στὸ κοινοβούλιο.

Στὴ συζήτηση ὑποστηρίχθηκε ὅτι «σκοπὸς τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως δὲν εἶναι νὰ διαχαράξῃ μόνον πολίτευμα ἐπεκτεῖνον τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ καὶ παρέχον μείζονας ἐγγυήσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκηρύξῃ καὶ στιγματίσῃ ὁλόκληρον τὸ ἐγκληματικὸν παρελθόν, νὰ μεταφέρῃ τὴν ἐπανάστασιν ἀπὸ τὸ πολίτευμα εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ πολιτεύματος καὶ τοῦ νόμου εἰς τὰ ἥθη, εἰς τὰς ἔξεις, εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ λαοῦ, νὰ καταργήσῃ μαζῇ μὲ τὴν διεφθαρμένην βαβαρικὴν δυναστείαν τὸ κράτος τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ νὰ ἀνακηρύξῃ τὴν κυριαρ-

65. Γιά τὴ φιλελεύθερη ἀντίληψη τοῦ κράτους βλ. De Ruggiero, ὁ.π., σ. 351-356. Γιά τὴ λειτουργία τοῦ κράτους στὸ σύστημα πατρωνείας βλ. Γιώργος Δερτιλῆς, *Κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς καὶ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση 1880-1909*, Ἀθήνα «Ἐξάντας» 1977, σ. 146-152.

66. Γιά τὸ ζήτημα τῆς διάκρισης ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιας σφαίρας βλ. Cerroni, *Ἡ πολιτικὴ σκέψη*, σ. 62 κ.ἑξ., ἐπίσης Τσουκαλᾶς, «Τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα», ὁ.π., σ. 103.

67. Βλ. Graziano, ὁ.π., σ. 63-69, ἐπίσης τὴν ὑποσημείωση 7 τοῦ κειμένου. Πρβλ. ἐπίσης Τσουκαλᾶς, «Τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας», ὁ.π., σ. 97.

χίαν τῶν γενικῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ καὶ νὰ καταδικάσῃ ἔξεις πεπαλαιωμένας καὶ ριζωμένας ἀπὸ τριακονταετίας εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν».⁶⁸

Γιὰ τὶς πραχτικὲς ἀποφάσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ πάρει ὁ σύλλογος γιὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς ἐθνοσυνέλευσης, ἀρχικὰ ὑποστηρίχθηκε, κάτι ποὺ θὰ ἦταν σύμφωνο μὲ τοὺς στόχους του, νὰ καταρτίσει, δηλαδή, καταλόγους ὑποψηφίων καὶ νὰ ἀναλάβει τὸν ἐκλογικὸ ἀγώνα.

Ἡ πρόταση αὐτὴ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν μελῶν. Πίστευαν ὅτι ἐφόσον κατηγοροῦσαν τὸν Ὅθωνα ὅτι ἔχριε ὑποψηφίους, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπαναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν κατακριτέα αὐτὴ πράξη. Τὸ ἐπιχειρήμα δείχνει, ἀπὸ πρώτη ἄποψη, σύγχυση καὶ ἄγνοια γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος καὶ τὸ ρόλο τῶν κομμάτων.

Ἀκόμη καὶ αὐτοὶ ποὺ ὑποστήριζαν τὸν καταρτισμὸ ἐκλογικῶν καταλόγων συμμερίζονταν τὴν ἴδια σύγχυση. Πίστευαν ὅτι μπορούσαν νὰ ὑποδεικνύουν ὑποψηφίους ἐπειδὴ δὲν διέθεταν τὸ μέγεθος τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἐξασκοῦσαν τὰ ἀνάκτορα. Θεωροῦσαν ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν κρατικὴ ὑποστήριξη τῶν ὑποψηφίων καὶ τὴ δική τους ἦταν ἀπλῶς ποσοτικὴ.

Ἡ συζήτηση τῆς 1 καὶ 2 Νοεμβρίου ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία γιατί ἀποκάλυψε, ἀρκετὰ ὀλοκληρωμένα, τὸ περιεχόμενο ποὺ ἔδιναν οἱ φιλελεύθεροι στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862. Ἐδειξε ὅμως παράλληλα τὰ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τὴν ἀπροθυμία ἢ καὶ τὴν ἀδυναμία νὰ δημιουργήσῃ ἓνα βιώσιμο πολιτικὸ σχηματισμὸ, ἀδυναμία ποὺ ἤδη ἐπισημάνθηκε στὴν ἀπόφαση νὰ μὴν ξεπεράσει ὁ σύλλογος τὰ 150 μέλη.

Οἱ αἰτίες δὲν ἐξαντλοῦνται στὴ διάγνωση ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ φιλελευθερισμοῦ νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ σὲ πολιτικὸ κόμμα ἀντανάκλουσε τὴν ἀδυναμία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας νὰ παράγει ἓνα παρόμοιο θεσμὸ. Ἡ ἀναζήτησή τους ἀνάγεται στὸ εὐρύτερο πρόβλημα τῶν παραγόντων ποὺ προσδιόρισαν τὴν ὑπαρξή, τὴ φυσιογνωμία καὶ τὸ ταξικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῆς ἀστικῆς τάξης, τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς καὶ τὴν κυριαρχία τῶν ἀπρόσωπων σχέσεων ποὺ συνεπάγεται τὴν κοινωνία, τὸ φιλελεύθερο κόμμα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διάδοσης τῆς φιλελεύθερης κουλτούρας καὶ ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων, στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ποὺ ὁ *Ρ.Φ.* ἐπεσήμανε τὴν ἑλλειψη ἢ τὴν ἀρνητικὴ δράση.⁶⁹ Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ ἀπουσία συμπαγοῦς ἀντίδρασης, ὅπως τουλάχιστον στὴν προηγούμενη ὀθωνικὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλλειψη τοῦ

68. *Μ.Α.*, 7.11.1862.

69. Γιὰ τὸ ἀπαραίτητο πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο τῆς δημιουργίας ἑνὸς κόμματος ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ διαφορετικὴ ἰδεολογικὴ μήτρα βλ. Cerroni, *Teoria del partito politico*, ὅ.π., σ. 26-27.

φόβου ἀπὸ τὴν μὴ ἐμφάνιση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος καὶ συνακόλουθα τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ἐνῶ ἐπέτρεψαν σὲ μιὰ πρῶτη φάση τὴν υἱοθέτηση ἑνὸς φιλελεύθερου θεσμικοῦ πλαισίου, ἀφαίρεσαν ὥστόσο τὴν ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ πού θά μπορούσε νὰ λειτουργήσῃ ὡς συνεκτικός δεσμός ἀνάμεσα στοὺς φιλελεύθερους καὶ διευκόλυναν τὶς κεντρόφυγες τάσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις βέβαια ὑπόκεινται σὲ ἔρευνες πού προϋποθέτουν διαφορετικὰ πλαίσια ἀπὸ τὴν παρούσα ἐργασία.

Στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευση ὁ σύλλογος ἀποφάσισε νὰ ἐπέμβῃ μὲ ἀρνητικὸ τρόπο. Νὰ προτείνει δηλαδὴ κατάλογο τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα δὲν θά ἔπρεπε νὰ ἐκλεγοῦν γιατί ἦταν συνεργάτες τοῦ ὀθωνικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἐπιτροπὴ πού καταρτίστηκε γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ καταλόγου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς Ἰ. Μεσσηνέζη, Ἀν. Καλό, Δ. Βούρβαχη, Ἀρ. Τσάτσο, Λ. Δεληγιώργη, Σ. Καρύδη, Γ. Ματζούνη καὶ Σ. Σοφιανό.⁷⁰

Ἀπὸ τὴν ὥς τώρα ἔρευνα δὲν προέκυψε ἡ ἔκδοση παρόμοιου καταλόγου. Ὡστόσο ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ συλλόγου συνέβαλε στὸ γενικὸ κλίμα πού ἀποθάρρυνε τοὺς ὀθωνικοὺς νὰ πάρουν μέρος στὶς ἐκλογὲς καὶ στὴν καταψήφισή τους.

Πολλὰ μέλη πῆραν μέρος στὶς ἐκλογὲς καὶ ὁ σύλλογος ὑπέδειξε, μᾶλλον ἀνεπίσημα ἀλλὰ μὲ ἐπιτυχία, ὑποψηφίους.⁷¹ Τὰ μέλη του σκορπίστηκαν στοὺς τόπους καταγωγῆς του γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς ὁμόφρονές τους καὶ ἔδωσαν τὴ μάχη τῶν ἐκλογῶν.⁷² «*Ἡ νέα γενεά, μαχομένη πανταχοῦ τοῦ κράτους πεισματωδῶς πρὸς τὸν κοτσαμπασισμόν, ἐξέρχεται τοῦ ἀγῶνος τῶν ἐκλογῶν στεφανηφόρος (. . .) Εἶθε αἱ ἀλύμαντοι κάλπαι, ὅσαι ἀληθῶς εἰσὶ ταμεῖα τῶν πεποιθήσεων τοῦ λαοῦ, ν' ἀναδείξωσι τὴν νέαν γενεάν καὶ νὰ ταπεινώσωσι τὸν τὰ μάλιστα συντελοῦντα εἰς τὴν δυσπραγίαν τῆς Ἑλλάδος κοτσαμπασισμόν*».⁷³

Ὡστόσο *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς, ἂν καὶ παραδέχτηκε ὅτι οἱ ἐκλογὲς ἔγιναν ἐλεύθερα, ἀντιμετώπισε μὲ ἐπιφύλαξη τὰ ἀποτελέσματα. Οἱ περισσότεροι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἦταν ἄγνωστοι καὶ περίμενε ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν τῆς συνέλευσης νὰ διαπιστώσῃ ἂν ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα.⁷⁴

Οἱ ἐκλογὲς ἔγιναν στὶς 24 Νοεμβρίου καὶ οἱ ἐργασίες τῆς Συνέλευσης ἄρχισαν στὶς 10 Δεκεμβρίου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πληρεξουσίων εἶχε καθοριστεῖ ὡς ὁ διπλάσιος τῶν βουλευτῶν, δηλ. 284. Σ' αὐτοὺς θά προστίθενταν

70. *M.A.*, 6.11.1862.

71. Ἡ ἐφημ. *Ἐθνοφύλαξ* δημοσίευσε εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ τοῦ Π. Κορωναίου πρὸς τὸ *P.Φ.* γιατί τὸν ὑπέδειξε ὡς ὑποψήφιο ἀντιπρόσωπο τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν.

72. Ἀπόφαση τοῦ συλλόγου, *M.A.* 5.12.1862.

73. *Ἐθνοφύλαξ*, 30.11.1862.

74. *M.A.*, 5.12.1862.

οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συνοικισμῶν τῶν προσφύγων (3 ἢ 4) καὶ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ 35-39. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι 340-345.⁷⁵ Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ὅμως δὲν δημοσιεύθηκαν ποτέ, ἐνῶ ἀρκετοὶ ἀντιπρόσωποι δὲν πῆραν μέρος στὶς ἐργασίες τῆς συνέλευσης.⁷⁶

Ἡ εἰκόνα τῆς ἐθνοσυνέλευσης μὲ κριτήριο τὰ ἐπαγγέλματα τῶν πληρεξουσίων ἦταν ἡ ἐξῆς. Οἱ περισσότεροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὸ στρατό, κυρίως κατώτεροι στρατιωτικοί, καὶ τῇ δικαιοσύνῃ, δικαστικοὶ καὶ δικηγόροι. Ὑπῆρχαν μικρὲς ὁμάδες πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἀνώτερων διοικητικῶν ὑπαλλήλων, ἐμπόρων, κυρίως ἀντιπροσώπων τῶν παροικιῶν, καὶ κτηματιῶν. «Ἄλλ' ἀντιπρόσωποι τοῦ κυρίως ἐργαζομένου λαοῦ εἴτε τῆς ἀστικῆς βιομηχανικῆς ἢ ἐμπορικῆς ἢ γεωργικῆς, εἴτε τῆς κυρίως ἐργατικῆς τάξεως ἦτο σχεδὸν παντάπασιν ἐνδεῆς ἢ συνέλευσις».⁷⁷

Μὲ κριτήριο τὸ πολιτικὸ παρελθὸν τῶν πληρεξουσίων, 9 ἦσαν μέλη τῆς γερουσίας, πού καταλύθηκε, καὶ 16 τῆς τελευταίας βουλῆς. Δέκα ὁκτὼ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐθνοσυνέλευση 1843-44. Ὅσοι βουλευτὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνα ἐξελέγησαν ἀνῆκαν στὴν ἀντιπολίτευση.

Μὲ κριτήριο τὴν πολιτικὴ δράση τους στὴν τριετία 1859-1862 ὑπῆρχαν οἱ ἐξῆς κατηγορίες: α) Οἱ στρατιωτικοὶ πού εἶχαν πάρει μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς 10 Ὀκτωβρίου. β) Οἱ πολῖτες καὶ στρατιωτικοὶ πού ἀποτελοῦσαν ἐξαρχῆς τῇ μαχητικῇ ἀντιπολίτευση. γ) Οἱ παλαιοὶ πολιτικοί, βουλευτὲς καὶ γερουσιαστὲς πού ἀνῆκαν στὴν κοινοβουλευτικὴ ἀντιπολίτευση. δ) Αὐτοὶ πού μῆκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πολιτικὴ καὶ εἶχαν ἐκλεγεῖ «δι' ἐπιτοπίου ἐπιρροῆς». Αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν καὶ τῇ μεγαλύτερῃ ὁμάδῃ.⁷⁸

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους ὅλων τῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ κυρίως τῆς τελευταίας προέρχονταν ἀπὸ τίς μεγάλες πολιτικὲς οἰκογένειες.⁷⁹

Ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Ρ.Φ., 41 ἐκλέχθηκαν πληρεξούσιοι. Σὲ σχέση μὲ τὰ 143 μέλη τοῦ συλλόγου τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι σημαντικὸ χωρὶς νὰ εἶναι καθόλου ἀμελητέο στὸ σύνολο τῶν 300 περίπου ἐνεργῶν μελῶν τῆς συνέλευσης.

Ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Ρ.Φ. πού ἐξελέγησαν, 4 ἦσαν μέλη τῆς ἀντιπολίτευσης στὶς δύο τελευταῖες ὀθωνικὲς βουλὲς (Δ. Βουδούρης, Κ. Κωνστάκης, Ἰ. Μεσσηνέζης, Ἀσ. Χαραλάμπης) καὶ 2 (Κ. Δόσιος καὶ Δ. Βουδούρης) μέλη τῆς συνέλευσης τοῦ 1843.

Μέλη τῶν μεγάλων πολιτικῶν οἰκογενειῶν ἦσαν οἱ Ἀρ. Γλαράκης,

75. Κ.Μ. Γράψας, *Ἡ ἐλληνικὴ πολιτικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τεῦχος Β', Ἀθήνα 1948, σ. 18.

76. Μιχαλόπουλος, ὁ.π., σ. 142.

77. Καρολίδης, ὁ.π., σ. 96.

78. Σαρίπολος, παρατίθεται ἀπὸ τὸ Γράψας, ὁ.π., σ. 285.

79. Γράψας, ὁ.π., σ. 24.

Δ. Γρίβας, Χρ. Γαρδικιώτης, Π. Κολοκοτρώνης, Κ. Ἀντωνόπουλος, Θ. Κανακάρης, Γ. Ροῦφος, Γ. καὶ Ἀθ. Πετμεζᾶς, Γ. καὶ Ν. Μαυροκορδάτος Στ. Μακρῆς, Δ. Παπαδιαμαντόπουλος.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐθνοσυνέλευσης, 5 μέλη τοῦ *Ρ.Φ.* συμμετείχαν στὸ 10μελὲς προεδρεῖο, τρεῖς, οἱ *Ι. Παπαζαφειρόπουλος*, *Κ. Δόσιος* καὶ *Δ. Βουδούρης* στὴν κυβέρνηση *Ζ. Βάλβη* ποὺ σχηματίστηκε στὶς 11.2.1863 καὶ τὸ μέλος τοῦ *Ρ.Φ.* *Διομήδης Κυριακὸς* σχημάτισε κυβέρνηση ἀπὸ τὶς 27.3 ἕως τὶς 14.4.1863, μὲ ὑπουργὸ ἐσωτερικῶν τὸν ἐφέτη *Γεωργ. Πετμεζᾶ*, ἐπίσης μέλος τοῦ *Ρ.Φ.* Ἀπὸ τὰ 17 μέλη τῆς ἐπιτροπῆς κατάρτισης τοῦ σχεδίου συντάγματος 4 εἶχαν ἀποτελέσει μέλη τοῦ συλλόγου.

Ὁ σύλλογος διαλύθηκε στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς ἐκλογὲς καὶ τὴ σύγκληση τῆς ἐθνοσυνέλευσης. Ἦδη στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου διαδιδόταν ὅτι εἶχε πάψει νὰ λειτουργεῖ ἐξαιτίας φατριασμοῦ τῶν μελῶν του. Ὡστόσο σὲ συνεδρίασή του ἐνέκρινε παμψηφεί δήλωση μὲ τὴν ὁποία διέψευδε αὐτὲς τὶς φήμες.⁸⁰ Οἱ ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις ἀποκαλύφθηκαν στὴ συνεδρίαση ποὺ ἐγίνε στὶς 14 Δεκεμβρίου μὲ θέμα τὴν παραίτηση τοῦ *Κορωναίου* ἀπ' τὴν ἀρχηγία τῆς ἐθνοφυλακῆς.

Ὁ *Κορωναῖος* γράφει ὅτι ἐπειδὴ ἡ κυβέρνηση *Βούλγαρη* δὲν ἤθελε νὰ παραδῶσει τὴν ἐξουσία στὴν ἐθνοσυνέλευση, προσπαθοῦσε νὰ κερδίσει τὸ στρατὸ καὶ ἐξόπλιζε τὶς φιλικὲς τῆς μονάδες. Ἐπειδὴ ὅμως στὰ σχέδιά της ἔμπαινε ἐμπόδιο ἡ ἐθνοφυλακὴ, προσπαθοῦσε νὰ τὴν ὑπονομεύσει. Οἱ σχέσεις κυβερνήσεως ἐθνοφυλακῆς ἔφτασαν σὲ κρίσιμο σημεῖο. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἐμφύλια σύρραξη ὁ ἴδιος παραιτήθηκε.⁸¹

Ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὴν κυβέρνηση καὶ τὸν *Κορωναῖο* πλεκόταν πάνω στὸν καμβά ὅπου εἶχαν ἤδη χαραχθεῖ οἱ δυὸ δυνάμεις, οἱ *ὄρειοι* καὶ οἱ *πεδινόι*, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκρουσθοῦν δυὸ μῆνες ἀργότερα. Ἡ παλιὰ ἀντίθεση κυβερνήσεως - ἐθνοφυλακῆς ἐντασσόταν τώρα στὴν καινούρια διαμάχη.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ συνεδρίαση τῆς 14ης Δεκεμβρίου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον.⁸² Ἀποτελεῖ μιὰ μεταβατικὴ στιγμή στὴ μεταμόρφωση τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ σχήματος φιλελευθέρων - παραδοσιακῶν ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ Ὁθωνα, σ' ἓνα καινούριο σχῆμα ὅπου οἱ παλαιὲς δυνάμεις ἀνακατανεμήθηκαν καὶ οἱ προηγούμενες συγκρούσεις εἴτε ἔχασαν τὸ νόημά τους, εἴτε τὸ μετέβαλαν.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ συνεδρίαση τῆς 14ης Δεκεμβρίου ἦταν ὁλομέ-

80. *Μ.Α.*, 5.12.1862.

81. *Κορωναῖος*, ὅ.π., σ. 8, 9.

82. Ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίασης δημοσιεύθηκαν στὸ *Μ.Α.*, 16.12.1862.

λεια ἢ ποιοὶ πῆραν μέρος καὶ ποιοὶ ἀπουσίαζαν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν στὰ μέλη τοῦ συλλόγου διαφορὲς στὴν ἀντιμετώπιση τῆς κυβέρνησης, ἡ ὑπαρξὴ τῆ στιγμῆ ἐκείνη τῶν τριῶν παρατάξεων, *πεδινῶν ὄρεινῶν καὶ ἐκλεκτικῶν* κάνει νὰ ταυτίζονται οἱ διάφορες γνῶμες μὲ τὶς ἀντίστοιχες παρατάξεις.

Ὑπῆρξαν αὐτοὶ ποὺ πρότειναν νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἡ παραίτηση τοῦ Κορωναίου καὶ ἔκλιναν ὑπὲρ τῆς κυβέρνησης. Ἄλλοι ζήτησαν νὰ ἐκφράσει ὁ σύλλογος τὴ λύπη του στὴν κυβέρνηση καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ζήτημα μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐθνοσυνέλευσης. Τέλος ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ κυβέρνηση ἀπειλοῦσε τὶς ἐλευθερίες καὶ ἤθελε νὰ ἐξασκήσει τὴν ἐξουσία δικτατορικά. Ἐνας ἀπ' τοὺς ὁμιλητὲς αὐτοὺς ἔκανε τὴν ἐξῆς πρόταση: *Ἐπειδὴ ὡς σήμερον εἶναι, οὔτε ἐκουσία οὔτε κατὰ νόμον ἐθνοφυλακὴ διοργανισμένη ὑπάρχει, φρονῶ καλὸν ὁ σύλλογος ν' ἀποταθῇ πρὸς τὸν λαόν, ἵνα συγκροτήσῃ τὴν ἐκουσίαν ἐθνοφυλακὴν, καταστήσῃ ἀρχηγεῖον μόνος του, καὶ προτείνῃ τὸν ἀρχηγὸν εἰς τὴν κυβέρνησιν· ἂν δ' ἀρνηθῇ αὕτη τὴν ἐπικύρωσιν, δύναται ἐπαναστατικῶ δικαίωματι νὰ τὴν καταλύσῃ».*

Στὴν ἐθνοσυνέλευση ὁ σύλλογος δὲν ἐμφανίστηκε ὡς παράταξη.

Ἀντίθετα τὰ μέλη του διασπάστηκαν σὲ ὑποστηρικτὲς ὄλων τῶν νέων παρατάξεων ποὺ δημιουργήθηκαν κι ἔτσι ἔχουμε πλέον νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν πορεία τῶν πρώην μελῶν τοῦ *P.Φ.*

Ἀρχικὰ στὴ συνέλευση δημιουργήθηκαν δύο πόλοι συσπείρωσης. Ἡ ὁμάδα γύρω ἀπ' τὸν Δ. Βούλγαρη, οἱ *πεδινοί*, καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους γύρω ἀπὸ τοὺς Δ. Γρίβα, Ἀλ. Κουμουνδούρο, Δ. Καλλιφρονᾶ, κ.ἄ., οἱ *ὄρεινοί* Ἀργότερα ἐμφανίστηκε ἡ ὁμάδα τῶν *ἐκλεκτικῶν*, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἐξισορροπήσῃ τὶς ἀντίθετες τάσεις μοιράζοντας τὶς ψήφους τῆς, καὶ τὸ *Εθνικὸ Κομτάτο*, ἡ ὁμάδα δηλ. τοῦ Ἐπ. Δεληγιώργη, συνδεδεμένη περισσότερο μὲ τὴν παράταξη Βούλγαρη.

Στὶς δύο ψηφοφορίες ποὺ οἱ *ὄρεινοί* καὶ οἱ *πεδινοί* ποὺ μόλις εἶχαν σχηματιστεῖ ἄρχισαν νὰ μοιράζονται τὶς ψήφους τῆς συνέλευσης, οἱ πληρεξούσιοι — πρώην μέλη τοῦ *P.Φ.* ψήφισαν ὡς ἐξῆς: Στὴν ψηφοφορία τῆς 16.1.1863, 10 ὑποστήριξαν τοὺς *πεδινούς* καὶ 20 τοὺς *ὄρεινούς*. Στὴν ψηφοφορία τῆς 8.2.1863, 12 ὑποστήριξαν τοὺς *πεδινούς* καὶ 14 τοὺς *ὄρεινούς*.⁸³

Ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους, καὶ στὶς δυὸ ψηφοφορίες, ψήφισαν σταθερὰ μὲ τοὺς *ὄρεινούς* 12 καὶ τοὺς *πεδινούς* 5. Οἱ ψήφοι ποὺ μετακινήθηκαν ἦσαν 5 ἀπὸ τοὺς *ὄρεινούς* πρὸς τοὺς *πεδινούς* καὶ 2 ἀπὸ τοὺς *πεδινούς* πρὸς *ὄρεινούς*.

83. *Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Β' τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως*, τ. Α', Ἀθῆνα 1863, σ. 352-356, 622-625.

Ἀπὸ τὰ πρόην μέλη τοῦ *P.Φ.* ὁ Π. Λεωτσάκος καὶ ὁ Δ. Παπαδιαμαντόπουλος ἦσαν ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν *πεδινῶν*, οἱ Δ. Γρίβας, Δ. Βρατσάνος καὶ Π. Κορωναῖος ἡγέτες τῶν *ὄρεινῶν*. Στοὺς *ἐκλεκτικούς* ἀνῆκαν οἱ Διομήδης Κυριακός, Ἰ. Μεσσηνέζης, Χ. Ζυμβρακάκης, Δ. Σαράβας, Ν. Σαρίπολος. Στὸ *Ἐθνικὸ Κομιτάτο* ἀνῆκαν οἱ Ὅδ. Ἰάλεμος, Ἀρ. Γλαράκης, Ν. Μαυροκορδάτος, Χρ. Μαστραπᾶς καὶ Στ. Μακρῆς.

Ὅταν ἔληξαν οἱ ἐργασίες τῆς συνέλευσης οἱ πολιτικὲς δυνάμεις εἶχαν πάλι ἀνακατανεμηθεῖ σὲ νέες παρατάξεις. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1865 στὴν ἀνακατανομή συμμετεῖχαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑπτανήσου καὶ οἱ παλαιοὶ φιλοοθωνικοί. Τὰ κόμματα ἦσαν τέσσερα. Τὸ κόμμα τοῦ Δ. Βούλγαρη, τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου, τοῦ Θρ. Ζαῖμη καὶ τοῦ Ἐπ. Δεληγιώργη. Στὶς ἐκλογὲς αὐτές, σὲ σύνολο 181 ἀντιπροσώπων ἐκλέχθησαν 8 πρόην μέλη τοῦ *P.Φ.*, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 4 ἦταν μέλη τῆς Ἑθνοσυνέλευσης καὶ 4 ἐκλέχθησαν γιὰ πρώτη φορά.

Παρακολουθώντας τὴν πολιτικὴ καριέρα τῶν πρόην μελῶν τοῦ *P.Φ.*, καθὼς καὶ τὴ συμμετοχὴ τους στὴν ἀνανέωση τοῦ πολιτικοῦ σώματος, στὶς κυβερνήσεις πού σχηματίστηκαν στὴν τριακονταετία πού ἐπακολούθησε, ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862 ὡς τὴν τελευταία πρωθυπουργία τοῦ Χ. Τρικούπη στὶς 11.11.1893, σχηματίζουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Στὶς 48 κυβερνήσεις οἱ ὁποῖες συνήθως ἦταν πενταμελεῖς, συμμετεῖχαν 15 ὡς ὑπουργοὶ καὶ ἓνας, ὁ Δ. Κυριακός ὡς πρωθυπουργός. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Χ. Ζυμβρακάκης ὑπουργοποιήθηκε 6 φορές, ὁ Δ. Γρίβας 5 φορές καὶ ὁ Ἰ. Παπαζαφειρόπουλος 4 φορές. Τέσσερις, οἱ Δ. Βουδούρης, Δ. Βουλπιώτης, Α. καὶ Σ. Πετμεζᾶς ὑπουργοποιήθηκαν 3 φορές. Οἱ Δ. Σαράβας καὶ Θ. Κανακάρης δυὸ φορές, καὶ πέντε, οἱ Ι. Μεσσηνέζης, Κ. Δόσιος, Γ. Πετμεζᾶς, Α. Δεληγιώργη καὶ Π. Κορωναῖος μιὰ φορά. Συμμετεῖχαν στὶς κυβερνήσεις ὅλων τῶν κομμάτων (Βούλγαρη, Κουμουνδούρου, Ζαῖμη, Δεληγιώργη, Δηλιγιάννη, Τρικούπη).⁸⁴

Σημαντικὴ πλευρὰ τῆς δραστηριότητος τῶν πρόην μελῶν τοῦ *P.Φ.* ἦταν ἡ συμμετοχὴ τους στὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση, 1866-1869. Πῆραν μέρος οἱ Χαράλαμπος καὶ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης, Πάνος Κορωναῖος, Μιχαήλ Ἀναγνωστοπούλος, ὁ Ἀλέξανδρος Πραϊδῆς πού ἔπese στὴ μάχη τοῦ Βαφέ, οἱ Λεωνίδας Βούλγαρης, Θρασύβουλος Μάνος, Χρ. Σολιώτης, Γεωργ. Ζαβιτσάνος, Γάκης Ζῆκος, Διονύσιος Τριτάκης. Ὁ Ἀγ. Κλεομένης, ἀποδίδοντάς τους τιμὴ, ἔγραψε «τὴν ἀξίαν δὲ τῆς τότε νεολαίας μαρτυρεῖ ἡ ἐν ἔτει 1867 ἐπανάστασις τῆς Κρήτης».⁸⁵

84. Χρησιμοποιοῦνται τὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο 1972, Παράρτημα III, Οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις 1833-1924, σ. 290-297.

85. Ἅγις Κλεομένης, *Περὶ τῶν πρώτων βασιλέων Ὀθωνος καὶ Ἀμαλίας*, Ἀθήνα 1904, σ. 79.

Ἡ ἰχνηλάτηση τῆς πολιτικῆς πορείας τῶν μελῶν τοῦ *P.Φ.* μετὰ τὴ διάλυσή του, ποὺ μᾶς ἐξηγεῖ ἀναδρομικὰ γιατί δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβιώσει ὡς ὀργανωμένη ὁμάδα, μᾶς δείχνει τὴ διαδικασία τῆς ἐξομοίωσής του μὲ τὸ περιβάλλον.

Ὁ *P.Φ.* ὑπῆρξε τὸ ὀργανωτικὸ ἀποκρυστάλλωμα τῆς φιλελεύθερης πτέρυγας τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1862. Δὲν ἀποτελέσσε ὅμως ἐνεργὸ παράγοντα τῶν ἐξελίξεων οὔτε ἀνέλαβε πολιτικὲς πρωτοβουλίες. Δὲν παρουσίασε ἐσωτερικὴ δυναμικὴ. Ἡ πολιτικὴ του καθοριζόταν ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις του στὰ ἐρεθίσματα τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης. Ὡς ὀργάνωση δὲν ἀνέπτυξε χαρακτηριστικὰ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ξεπεράσουν τὸ σύνολο τῶν ιδιοτήτων ποὺ χαρακτήριζαν τὰ μέλη της. Ἀποτελοῦσε κυρίως ἐστία σύγκλισης καὶ διάδοσης ἐνὸς συνόλου ἰδεῶν γιὰ τὴ θεσμικὴ μεταβολὴ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ διαρθρώσει τὶς ἰδέες αὐτὲς σὲ ἓνα πρόγραμμα ἢ σὲ μιὰ κατεύθυνση δράσης.

Ἄν θεωρήσουμε ὡς περιβάλλον τοῦ *Ρήγα Φερραίου* τὸ σύνολο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο, τὸ πολιτικὸ σῶμα καὶ τὶς πολιτικὲς λειτουργίες, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ στὴν ἐποχὴ αὐτή, μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα καὶ τὸ περιβάλλον σχέσεις ἀφομοίωσης καὶ ἐξομοίωσης.

Τὸ περιβάλλον, κυρίως στὸ ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν ἀφομοίωσε τὶς φιλελεύθερες προτάσεις καὶ μεταβλήθηκε ἀπὸ τὴ δράση τῆς ἐπανάστασης, μέσα στὴν ὁποία ἐξετάσαμε ἤδη τὴ δραστηριότητα τῆς φιλελεύθερης ὁμάδας.

Ἡ φιλελεύθερη ὁμάδα συμμετέσχε, χάρη στὴ μεταβολὴ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ποὺ εἶχε συμβάλει μὲ τὴ δράση της, στὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη. Ἐχασε ὅμως τὰ προσιδιάζοντα χαρακτηριστικὰ της καὶ τὴ συλλογικὴ της αὐτοτέλεια. Διασπάστηκε καὶ ἐντάχθηκε στὶς μεταβαλλόμενες παρατάξεις καὶ φυσικὰ γιὰ νὰ ἐπιζήσει μέσα στὰ νέα πλαίσια ἐξομοιώθηκε τόσο στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ὅσο καὶ στὶς πολιτικὲς ἰδέες μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπέτελεσαν τὸ περιβάλλον της.

Τὸ σχῆμα τῶν σχέσεων τοῦ *P.Φ.* μὲ τὸ περιβάλλον του, ἂν προβληθεῖ πάνω στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862, συμβάλλει στὴν ἀναγνώριση τοῦ χαρακτήρα της ὡς ἐπανάστασης, στὴν κατανόηση τοῦ μερικοῦ της ἀποτελέσματος καὶ στὸν προσδιορισμὸ της ὡς σταθμοῦ στὴν πολιτικὴ ἀνάδειξη τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Πίνακας τῶν μελῶν τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου «Ρήγας Φερραῖος»

Ὁ κατάλογος τῶν μελῶν τοῦ *Ρ.Φ.* δημοσιεύτηκε στὸ παράρτημα τῆς ἐφημερίδας *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς, 16.11.1862, καὶ περιλαμβάνει τὸ ἐπώνυμο, συνήθως τὸ ὄνομα καὶ στὴν περίπτωση τῶν στρατιωτικῶν τὸ βαθμὸ τους.

Ὁ πίνακας ποὺ παρουσιάζουμε περιλαμβάνει πέντε στήλες. Στὴν πρώτη ἀναγράφεται τὸ ἐπώνυμο καὶ τὸ ὄνομα, στοιχεῖα γιὰ τὴν ἡλικία καὶ τὴν ιδιότητα. Στὴ δεύτερη ἡ κυριότερη πολιτικὴ δράση κυρίως στὴν τελευταία ὀθωνικὴ περίοδο, καὶ στὴν τρίτη ἡ κυριότερη πολιτικὴ δράση μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Ἡ τέταρτη καὶ ἡ πέμπτη στήλη ἀφοροῦν στὰ μέλη τοῦ *Ρ.Φ.* ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐθνοσυνέλευση καὶ ἰδιαίτερα τὴ συμπεριφορὰ τους στὶς ψηφοφορίες τῆς 16.1. καὶ 8.2.1863, δηλαδὴ ἂν συντάχθηκαν μὲ τοὺς *ὄρεινους* ἢ τοὺς *πεδινούς*.

Τὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων δὲν ἀναφέρεται τὸ ἐπάγγελμα ἀνήκουν σὲ τρεῖς κατηγορίες. α) Σ' αὐτὰ ποὺ γνωρίζουμε τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἐξάσκησαν ἀργότερα ἀλλὰ ὄχι τὴν ἀκριβῆ τους ιδιότητα στὰ 1862 (μαθητές, φοιτητές, πτυχιούχοι). β) Σ' αὐτὰ ποὺ γνωρίζουμε πὼς ἦσαν φοιτητές στὰ προηγούμενα χρόνια ἀλλὰ δὲν ξέρομε ἂν στὰ 1862 εἶχαν τελειώσει τίς σπουδές τους. γ) Στὰ πρόσωπα ποὺ δὲν βρήκαμε στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀπασχόληση, γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως εἴτε γνωρίζουμε εἴτε δὲν γνωρίζουμε τίς ἄλλες δραστηριότητές τους.

Μιὰ ἐξαντλητικὴ ἐρευνα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει ἴσως περισσότερα στοιχεῖα. Στόχος δικός μας στάθηκε περισσότερο νὰ δώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ συλλόγου.

Οἱ συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν εἶναι οἱ ἐξῆς:

Πρώτη στήλη

ἀνθ/γός, ὑπ/γός, λοχ/γός, ταγμ/χης = στρατιωτικοὶ βαθμοὶ

ἀστ.=ἀστυνομικός

Σχ. Εὐ. 1860=χρόνος ἀποφοίτησης ἀπ' τὴ Σχολὴ Εὐελπίδων.

Δεύτερη στήλη

ἐξορ.=ἐξόριστος, κυρίως μετὰ τὰ Ναυπλιακά.

Ναυπλ.=Πῆρε μέρος στὴν ἐξέγερση τοῦ Ναυπλίου

φυλ.=φυλακίσθηκε

» 1859=φυλακίσθηκε γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὰ *Σκιαδικά*

» 1861= » » » στὴ συνωμοσίᾳ τοῦ Μαΐου τοῦ 1861

» 1862= » κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ Ναυπλίου (στὴν Ἀθήνα ἢ σὲ ἄλλο μέρος).

ἐξέγερση 10.10=πῆρε μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862.

Τρίτη στήλη

ἐθν.=πληρεξούσιος στὴν ἐθνοσυνέλευση

ὄρ.=ὄρεινός

π.=πεδινός

ἐ.κ.=ἀνῆκε στὸ *Ἐθνικὸ Κομμάτο*

ἐκλ.=ἐκλεκτικός

ὑπ.=ὑπουργός

βουλ.=βουλευτὴς σὲ διάφορες περιόδους

βουλ. 1865=βουλευτὴς σὲ προσδιορισμένη περίοδο.

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Ἀγγελινίδης Ὅδυσσέας	ὕπ/γός	ἐξέγερση 10.10			
Ἀλεξιάδης Α.	ἀστ.				
Ἀναγνωστόπουλος Μιχαῖλ	1837- , φιλόλογος	δημοσ., ἐθνο- φύλαξ, φυλακ.	ἐπαν. 1866		
Ἀντώνοβιτς Μάρκος	1836, ἀνθ/γός	φυλ. 1861, ἐξορ.			
Ἀντωνόπουλος Δ.	δικηγόρος				
Ἀντωνόπουλος Κ.	δικηγόρος	Ναυπλ., ἐξορ.	ἐθν.		ὀρ.
Ἀργυρόπουλος Περικλῆς	φοιτητής	φυλ. 1859, 1862			
Ἀποστολόπουλος Γιάννης	ἐμπορος				
Βαλέτ(τ)ας Ἀριστομένης	μαθητής	φυλ. Ναυπλ.	βουλ. 1895		
Βαρελίδης Α.	ἐπαρχος				
Βαρούχας					
Βασιλειάδης Βασίλειος	Σχ. Εὐ. 1861, ἀνθυπασιπιστής				
Βότσαρης Χ.	ἀνθ/γός				
Βουδούρης Δημήτριος		βουλ. 1856, 1859, 1860	ἐθν., ὑπ., ὀρ.	ὀρ.	ὀρ.
Βούλγαρης Λεωνίδας	1832, στρατιωτ.	φυλ.	ἐπαν. 1866, 1878		
Βουλπιώτης Δημήτριος	1843-1911, δικηγ.		ὑπ., βουλ. (1875-1905)		
Βούρβαχης Δημήτριος	1838-1877, ἀνθ/γός	ἐξέγερση 10.10	στρατιωτικὸς		
Βου(τ)σάκης Κων.	1819-1898, καθη- γητής πανεπιστ., ιατρός,	φυλ. 1862			
Βρατσάνος Δημοσθένης	1827-1882, δημ. ὕπάλληλος	φυλ. 1859, 1862	ἐθν., ὀρ. βουλ.	ὀρ.	ὀρ.
Βυζάντιος Ἀλέξανδρος	1841-1898 δημοσ.				
Γαρδικιώτης Χρήστος	ἀνθ/πύλαρχος		ἐθν. ὀρ.	ὀρ.	ὀρ.
Γενάδας Ν.	ἀστ.				
Γεννάδιος Ἀναστάσιος	καθηγ. πανεπιστ. ἱστορία	δημοσιογρ. Ἀθηνᾶ, φυλ. 1862			
Γκιών Ἰωάννης					
Γλαράκης Ἀλέξανδρος	στρατιωτ. ἱατρός				
Γλαράκης Ἀριστείδης	1836-1914, ἀνα- κριτής	δημοσιογρ. Μέλλον τῆς Πατρ., φυλ. 1861, 1862	ἐθν. ἐ.κ.		
Γρίβας Δημήτριος	1829-1889. ὑπ/γός	φυλ., Ναυπλ., ἐξορ.	ἐθν., ὀρ. βουλ., ὑπ.	ὀρ.	ὀρ.
Γρυπάρης					
Δεληγιώργης Λεωνίδας (ἀδελφὸς Ἐπαμεινώνδα)	1839-1928, δικηγόρος	δημοσιογρ. Μέλλον τῆς Πατρ., φυλ., ἐξορ.	βουλ. 1890		
Διαμαντίδης Κων/νος	ὑπολ/γός	ἐξέγερση 10.10			
Δόσιος Ἀλέξανδρος, Κ.	στρ/κός	Γαριβαλδινός	ἐθν.	π.	ὀρ.

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Δόσιος Ἀριστείδης, Κ.	1844-1881, μαθητ.	φυλ.-ἀπόπειρα ἐναντίον Ἀμαλίας			
Δόσιος Κων/νος	1810-1871, νομικός	ἐθν. 1843, σύμβουλος Ἐπικρατείας	ἐθν., ὑπ. (1863)	π.	
Δρακόπουλος Α.					
Δρόσος Νικόλαος					
Δούμας Κ.					
Δούμας Μ.					
Ζαβιτσάνος Γεώργιος	1838-1893, ὁφηγ. πανεπιστημίου, φαρμακοποιὸς				
Ζαβιτσάνος Σπυρίδων	ὑποπρόξενος Βελγίου	Ναυπλ., ἐξορ.			
Ζαΐμης Ἀνδρέας Δ.			ἐθν.		
Ζαφειρόπουλος Κ.		βουλευτ. 1844	1853 βουλ. ἐθν.		
Ζήκος Γάκης	1830-1907	ἐπαν. 1854	ἐπαν. 1866, 1878		
Ζήκος Λάμπρος		ἐπαν. 1854	ἐπαν. 1878		
Ζαβιτσάνος Σπυρ.	ὑποπρόξ. Βελγίου	Ναυπλ., ἐξορ.			
Ζυμβρακάκης Ἰωάννης	1818-1900, λοχαγός	φυλ., ἐξορ.	ἐπαν. 1866		
Ζυμβρακάκης Χαράλαμπος	1812-1880, ταγμα/ρχης	φυλακ. 1861, Ναυπλ., ἐξορ.	ἐθν., ἐκλ., ἐπαν. 1866, ὑπ.		
Ἰάλεμος Ὀδυσσεύς	†1899, δημοσιογρ.	Μέλλον τῆς Πατριδος, Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς, φυλ., ἐξορ.	ἐθν., ἐ.κ.	ὁρ.	π.
Ἰουστινιανὸς Ἀντ.			ἐθν. ὁρ.		ὁρ.
Ἰσχόμαχος Κωνσταντίνος	Σχ. Εὐ. 1860, ἀνθ/γός				
Καβαλιώτης Ἰ.					
Καλλιτοτζίης Δημήτριος	ἐμπορος				
Καλὸς Ἀν.	διευθυντὴς ἀστυν.	φυλ., ἐξορ.	ἐθν.		
Κανακάρης Θάνας	1848(:)-1902, κτηματίας		ἐθν., βουλ. 65, ὑπ.	π.	π.
Κανελλόπουλος Μιλτιάδης	1835-1869, γεωπόνος, δημοσ.	φυλ., Ναυπλ.			
Καρακατσάνης Δημ.	ὑπογραμματεὺς	δημοσ. Μέλλον τῆς Πατρ., φυλ., Ναυπλ.			
Καραμήτσας Γεωργ.	1834-1904, ὁφηγ. Πανεπ., γιατρός				
Καρύδης Σοφοκλῆς	1831-1893, δημοσιογράφος	Φῶς, φυλ.	π.		
Κατσάκος ἢ Κατζάκος Ἰ.		βουλ. 1861	βουλ. 1865		
Κατσικαπῆς Ν.	στρατιωτικὸς		ἐθν., ὁρ.	ὁρ.	ὁρ.
Κατσικογιάννης Χρήστος	ὑπ/γός	Ναυπλ., ἐξορ.	ἐθν., ὁρ.	ὁρ.	ὁρ.

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Κατσίνας Λ.	δικηγόρος		έθν., βουλ. 1865	δρ.	
Κένταυρος Έπ.					
Κένταυρος Σπ.					
Κλεομένης Άγις	1837, φοιτητής	φυλ. 1859,1861			
Κολιάτσος Στ.	δικηγόρος		βουλ. έθν.		
Κολοκοτρώνης Πάνος	1836-1893, άνθ/γός	φυλ. 1861	έθν. δρ.	δρ.	δρ.
Κορωνάιος Άχιλεΐς			διπλωμάτης		
Κορωνάιος Πάνος	1809-1899, άντισυντ/ρχης	φυλ. 1861, έξορ.,	έθν. δρ., έπαν. 1866	δρ.	δρ.
Κόσος (Ίω. Κόσος	1832-1878, γλύπτης)				
Κουρμούλης	ύπολ/γός				
Κουρουσόπουλος Θεμιστ.	Σχ. Εδ. 1859, άνθ/γός				
Κριεμάδης	άνθυπασπιστής				
Κυπαρίσ(σ)ης	δικηγόρος				
Κυριακός Διομήδης	1811-1869, κα-θηγ. Πανεπιστ.	βουλ.	έθν., έκλ. πρωθυπ. 1863		
Κωνστάκης Κ.		βουλ. 1843, 1859	έθν.	π.	
Λαγᾶς Πέτρος	άνθ/γός		έθν.		
Λαλαούνης Θεμιστοκλῆς	1831, κτηματίας	φυλ. 1861			
Λάππας Μ.	άνθ/γός		έθν.		
Λεωτσάκος Πέτρος	1825-1871, άνθ/γός		π., βουλ. 1865		
Λυκάκης					
Μακρῆς Νικόλαος	1827-1911, ύπ/γός	φυλ., 1861, έξορ.	βουλ.		
Μακρῆς Στ.			έθν., έ.κ.,	δρ.	π.
Μακρυγιάννης Έπ., Ίωαν.		φυλ., Ναυπλ.			
Μαμούρης Έρακλῆς	1834, άνθ/γός	φυλ., 1861	έθν.	δρ.	δρ.
Μάνος Θρασύβουλος	1835-1918, άνθ/γός	Ναυπλ., έξορ.			
Μάνος Άλέξανδρος					
Μαντζούνης Γ.	δημοσιογράφος	Μέλλον τῆς Ελλάδος	έθν.		
Μαντζούνης Π.	στρατιωτ. ιατρός				
Μαρκόπουλος Ίωάννης	Σχ. Εδ. 1860, άνθ/γός				
Μαστραπᾶς Χρῆστος	1836-1902 άνθ/γός		έθν., έ.κ., βουλ. 65	δρ.	
Μαυροκορδάτος Γ., Άλεξ.	1839-1902		έθν. διπλωμάτ.		
Μαυροκορδάτος Νικ., Άλ.	1837-1903		έθν., έ.κ., ύπ., διπλωμάτης	π.	π.
Μαυρομιχάλης Γεώργιος	1836-1927, άνθ/γός	φυλ. 1861	έθν.		
Μαυρομιχάλης Κων/νος	1839-1918 άνθ/γός	Ναυπλ., έξορ.	στρατιωτικός		
Μελισσόβας Άθανάσιος					

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Μέσσηνέζης Ἰωάννης	1822-1896	βουλ. 1861	ἐθν., ἐκλ., βουλ.	π.	ὀρ.
Μητσάκης Δ. Μπένσης Γεώργιος Ναδίρης Ἀπόστολος	φαρμακοποιὸς 1838-1914, δικαστ. (ἀπόπειρα δολο- φονίας Μουσούρου 1848;) βιβλιοπώλης	φυλ. 1862			
Νάκης Ν.Β. Νεζερίτης Π. Ὀδυσσεῶς Χαράλαμπος Πάγκαλος Ν. Παπαδιαμαντόπουλος Δ.			ἐθν.	ὀρ.	π.
Παπαζαφειρόπουλος Ἰ.	1816-1877, στρα- τιωτ. διοικητῆς	ἐξεγερση 10.10	ἐθν. π.	ὀρ.	π.
Παπανικολάου Α. Παράσχος Ἀχιλλεὺς	1829-1879, δικηγ. ἐπαρχος 1838-1895, ποιη- τῆς, ὑπουργικὸς γραμματεὺς	φυλ., Ναυπλ. ἐξορ.	ἐθν., ὑπ. 1863, βουλ., ὑπ.	ὀρ.	ὀρ.
Παράσχος Γεώργιος	1822-1886, φιλό- λογος, δημοσιογ.	φυλ.			
Περόγλου Νικόλαος		φυλ.	ἐπαν. 1866		
Πετμεζᾶς (ἢ Πετιμεζᾶς) Ἀθ. †1885 ἀνθ/γός			ἐθν., βουλ. ὑπ.	ὀρ.	
Πετμεζᾶς (ἢ Πετιμεζᾶς) Γ.Α. δικαστικὸς		Ναυπλ., ἐξορ.	ἐθν., βουλ., ὑπ.	ὀρ.	ὀρ.
Πετμεζᾶς (ἢ Πετιμεζᾶς) Σ. 1840-1893 λοχ/γός			βουλ. 1865		
Πινιώ Ἰνσχος	Σχ. Εὐ. 1860, ἀνθ/γός				
Πολυμέρης Κ. Πραϊδης Ἀλέξανδρος	ἀστ. 1834-1866, ἀνθ/γός	φυλ. 1861 Ναυπλ., ἐξορ.	ἐπαν. 1866		
Πύρρος Παναγιώτης Ράδος Ν.	1840, ὑπάλληλος δικαστικὸς	φυλ., 1859			
Ροῦφος Γεώργιος Σαράβας Δημήτριος Σαρίπολος Νικολ.	1822-1893, δικαστ. 1817-1887, καθη- γητῆς πανεπι- στημίου, νομικὸς	φυλ. 1859	βουλ., ὑπ. ἐθν., ἐκλ., ὑπ. ἐθν. ἐκλ., βουλ. ὀρ.	π.	π.
Σέκερης Δημ.	Σχ. Εὐ. 1854, ὑπολ/γός				
Σεραφεῖμ Α. Σκαλτσογιάννης Δημ. Σκοῦφος Σ. Σολιώτης Χρήστος	ἀστ. 1831 καταληματίας 1839-1899, ἀνθυπασπιστῆς	φυλ. 1859, φυλ. 1861	ἐθν.	π.	π.
Σοῦτσος Κ. Σοφινάνδς Σ. Στάϊκος Δημοσθένης	δημόσιος ὑπάλ. 1836-1906, στρα- τιωτικὸς	φυλ. 1859	βουλ.		

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Στράτος Ἀνδρέας	1834-1915, ὑπολ./γός	φυλ. 1862	βουλ. 65		
Συνοδινός Παναγιώτης	1836-1914, ποιη- τής δημόσ. ὑπάλ.	φυλ. 1858			
Τομπάζης Ε.					
Τριανταφύλλης Γεώργιος	δικηγόρος				
Τριτάκης Διονύσιος	1828-1905 ἀνθ- /λαρχος	φυλ. 1861, Ναυπλ., ἐξορ.	ἐθν., ἐπαν. 1866		
Τσάτσος Ἀρ.	καθηγ., Σύρος	ἐξορ.			
Τσιρώνης					
Φλογαίτης Θεόδωρος	1848(;-)1905, δικ.	ἐξορ.			
Φωτιάδης	ἐπαρχος				
Χαλκοκονδύλης Ἰωάννης					
Χαλκοκονδύλης Σ.					
Χαραλάμης Ἀσημάκης	εἰσοδηματίας	βουλ. 1859	ἐθν.	π.	π.
Χατηριάδης Κ.				π.	π.
Χοῖδᾶς Χ.	δικηγόρος				
Ψύλλας Α.					

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

‘Η ἰδρυτική διακήρυξη τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου «Ρήγας Φερραῖος»

(Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς, φ. 25, 25.10.1862)

Συνέπεια καὶ ἀνάγκη εἰς πᾶσαν ἐπαναστατικὴν ἐποχὴν εἶναι ἡ σύστασις πολιτικῶν συλλόγων προτιθεμένων τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως κατὰ τῶν προσβολῶν καὶ ὑποκώφων ραδι-
ουργειῶν τοῦ πεπτωκότος συστήματος. Τριακονταετὲς οἰκοδόμημα ἐρειδόμενον ἐπὶ τῆς
διαφθορᾶς, τῆς βίας καὶ τοῦ δόλου κατέπεσε ἀνεπιστρεπτί, ἡ σύνταξις τῆς πολιτείας
κατηργήθη καὶ ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία ἐπανῆλθε εἰς τὸν λαόν. Ἡ ἐπανάστασις ἐξακολουθεῖ
νὰ διατρέχη τὰς ποικίλας καὶ ἀναγκαῖας φάσεις της, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, ἐπιδρῶ ἐπὶ
τῆς πορείας τῆς ἐπαναστάσεως συντακτικὴ συνέλευσις συγκαλεῖται πρὸς ὀργανισμόν
καὶ σύνταξιν τῆς πολιτείας. Ἄν πᾶς πολίτης ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθήκον συγχρό-
νως νὰ παρακολουθῇ τὴν πορείαν καὶ τὰς φάσεις τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης καὶ νὰ
ἐπενεργήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν καὶ κατὰ πάντα τρόπον εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῶν γε-
νικῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν σύνταξιν τοῦ νέου πολιτεύματος ἐξ οὗ ἐξαρτᾶ-
ται ἡ τύχη τῆς Ἀνατολῆς, πολλῶ βαρύτερον καθήκον πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἐπανα-
στατικῶν φάσεων καὶ πρὸς τὴν διοργάνωσιν καὶ σύνταξιν τοῦ ἔθνους ἐπιβάλλεται εἰς
ἐκείνους οἵτινες πρὸ ἐτῶν εἰργάσθησαν ἐκ παντὸς τρόπου συμφώνως πρὸς τοὺς ἐθνι-
κοὺς πόθους εἰς τὴν ἀνατροπὴν τριακονταετοῦς παρελθόντος καὶ τῆς ὅλης πολιτικῆς
συντάξεως.

Σήμερον πρόκειται νὰ ἀποδειχθῇ διὰ τῶν πραγμάτων ὅτι αἱ ἐπαναστατικαὶ ἀρχαὶ
ἃς ὑπεστήριξεν γενναίως τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δὲν ἦσαν ἀπλῶς ἀρνητικαὶ καὶ ἀνατρε-

πτικά ἀλλ' ἦσαν ἀρχαὶ ὀργανικαὶ καὶ θετικαὶ ἔχουσαι ἐν ἑαυταῖς περιεχόμενον καὶ οὐσίαν πρὸς ἐφαρμογὴν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ὁποίων ἦτο ἀναγκαία μία γενικὴ ἐθνικὴ ἐπανάστασις καὶ καθολικὸς κλονισμός.

Ὁ σύλλογος εὐρίσκόμενος ἐν τῇ ἐστίᾳ τοῦ ἐπαναστατικοῦ βίου καὶ τοῦ κέντρου τῆς πολιτικῆς θὰ παρακολουθῇ ὅλα τὰ ζωτικὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα τὰ ὅποια παρουσιάζονται εἰς τὴν ἐκτίλιξιν τῶν ἐπαναστατικῶν φάσεων καὶ θὰ μεταχειρισθῇ ὅλην του τὴν ἐπιρροὴν καὶ δύναμιν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως ἥς τὴν εἰς τὰ πράγματα διατήρησιν μέχρι τῆς συγκαλέσεως τῆς ἐθνοσυνελεύσεως θεωρεῖ ἀναγκαίαν ἐφ' ὅσον δὲν παρεκτρέπεται τῆς τροχιάς τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν. Μικρὰ παραπτώματα, ἢ μὴ ἱκανοποίησις προσώπων καὶ ἐν γένει μερικά δυσαρέσκεια ὡς οὐδεμία ἐξουσία δὲν δύναται νὰ ἀποφύγῃ δὲν πρέπει νὰ χρησιμεύσουν ὡς ρωγμὴ πρὸς εἰσπήδησιν ἐντὸς τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως διότι τοιουτοτρόπως θὰ ἀκονίσωμεν τὴν σπουδαρχίαν καὶ ἰδιοτέλειαν πολλῶν ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι κεχηνότες κατασκοπεύουσι καὶ διασύρουσι τὰς πράξεις τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως πρὸς ἄγρευσιν τῶν ὑπουργείων. Τοιουτοτρόπως καθ' ἡμέραν θὰ ἔχωμεν νέον Ὑπουργεῖον.

Ὑπάρχει καὶ ἄλλος λόγος καθιστῶν ἀναγκαίαν τὴν σύστασιν συλλόγου.

Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ, καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς πρωτοβουλίας, εἶναι προῖον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΘ'. αἰῶνος, καὶ πηγὴ τῆς ὕλικῆς καὶ ἠθικῆς εὐδαιμονίας τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν. Ἡ δημοσία συζήτησις, αἱ πολιτικαὶ συναθροίσεις καὶ ὁ συνεταιρισμὸς εἶναι αἱ πρῶται βάσεις κοινωνίας ἐχούσης συνταγματικὴν ἀνατροφὴν καὶ ἀξίας νὰ διατηρήσῃ τὰς ἐλευθερίας της. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐσυνείθισε ὁ κόσμος νὰ θεωρῇ τὴν ἀντίρρησην ὡς ὕβριν καὶ ἐπιβουλὴν, αἱ δὲ κυβερνήσεις ὡς σφετερισμὸν τῆς ἐξουσίας των. Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ μόνον διὰ τοιούτων μέσων δύναται νὰ ριζωθῇ εἰς τὴν ἐλληνικὴν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας θέλει ἀναπτύξῃ μεγάλως τὰ ἠθικὰ καὶ ὕλικά κεφάλαια.